टपटादि स्थूल लौकिकज्ञान निराळें, व वृत्तिरूप ज्ञान निराळें. एकान्तसंवितीची खूण अशी आहे कीं, दृश्यदर्शनांचे संबंधेंकरून जें ज्ञान व सुख उत्पन्न होतें, त्याचा निर्वाह दृश्यदर्शनाभावीं केला जातो. विषयरूपीं जो उपाधि, त्याचा त्याग करून निर्वाह केला असतां एकान्तज्ञान उत्पन्न होऊन परमसुखाची प्राप्ति होते, आणि चमत्कार असा आहे कीं, मनोनाश आपोआप घडून येतो. मनाचा नाश झाला म्हणजे परमानंदस्वरूपाची प्राप्ति झाली आणि आत्मरूप प्रकट झालें असें समजावें. सकल दृश्यदर्शनांच्या भेटीमध्यें अशा प्रकारची अंतर्दृष्टि स्थिर केली असतां स्वस्वरूपाची भेट होते.

विषयाच्या योगानें जें सुख उत्पन्न होतें, त्याचा निर्वाह जर विषयत्याग करूनहि करितां येईल, तर आत्मसुखास पारावर नाहीं असें समजावें. या पृथ्वीवर सुख म्हणून जें कांहीं बोलतात तें खरोखर आत्मसुखच समजावें. विषयांमध्यें हें सुख परमेश्वरानें अल्प ठेविलें आहे, परंतु त्याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, अखिल जीव त्या अल्पसुखाच्या मागें लागून, सुख काय तें विषयांतच आहे असें मानूं लागतात, व शेवटीं फशीं पडतात. ह्यास उत्कृष्ठ दृष्टान्त म्हटला म्हणजे आकाशाचा होय. घटाकाश, मठाकाश, इत्यादि परिच्छिन्न आकाश असतां संपूर्ण सुखांची प्राप्ति होणार नाहीं हें उघड आहे. घटाकाशामध्यें जलादि प्रवाही पदार्थ ठेवितां येतात, घटाकाशामध्यें गृहकर्मादि व्यवहार घडतात. तथापि परिच्छिन्न आकाशामध्यें तितकेंच (नियमित) सुख प्राप्त होणार. विषयसंबंधानें आत्मसुखाची तीच स्थि-

ति झाली आहे. विषयासारखें सुख होतें खरें, परंतु वर दिलेल्या आकाश–दृष्टांतावरून तें अपूर्ण होतें हें उघडच आहे. सर्व जगांतील मनुष्यें विषयसुख हें अपूर्ण आहे हें न जाणून त्यामध्येंच निमग्न होतात व आत्मसुखास आंचवतात. परंतु ज्ञानी पुरुष स्वस्वरूपीं स्थिर होऊन आत्मसुखसंपन्न होतात. याकरितां दृश्यदर्शनाच्या संबंधानें जें सुख उत्पन्न होतें त्याचा अनुभव तद्भावीं घेणें ही आत्मसुखाची खूण समजावी.

आत्मसुखाची आणखी एक खूण अशी आहे कीं, ती समजल्याबरोबर पूर्ण ब्रह्मानंद होऊन चित्तास समाधान वाटतें. ही खूण पुढील वचनांत दिली आहे:—

शुद्धं सदसतोर्मध्ये पदं लब्ध्वाऽचलंच तत् ॥
सबाह्याभ्यन्तरं विश्वं मा गृहाण विमुञ्च माम ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं—या सृष्टीमध्यें घटपटादि अखिल दृश्य पदार्थ जेवढे म्हणून आहेत ते सर्व संत होत, म्हणजे सत्तारूपी होत. या सर्व संत वस्तूंच्या पोटीं जी सत्ता म्हणून आहे तेंच ब्रह्म होय. घटपटादि पदार्थांचें जें आहेपण तेंच ब्रह्म होय. आतां स्वस्वरूपाचें ज्ञान होण्याकरितां घटापटादि पदार्थांचा त्याग करून केवळ सत्तेचा मात्र अनुभव येण्याचा प्रयत्न करावा. त्याचप्रमाणें आकाशपुष्प, वंध्यासुत इत्यादि जे असंत म्हणजे अभावरूपी पदार्थ आहेत, त्यांमध्यें असणारा जो अभाव तो ब्रह्मस्वरूप होय. सर्व पदार्थांचें जें नाहींपण तेंच चैतन्य होय. वर सांगितलेले जे संत व असंत पदार्थ त्यांचे ठायीं अचल, अढळ, बाह्य व अभ्यन्तरीं एकरूप असें

शुद्ध ज्ञान आढळतें. संत वस्तूंच्या योगानें असंत वस्तूंचें ज्ञान करून घेणें, किंवा असंत वस्तूंच्या योगानें संत वस्तूंचें परिज्ञान होणें ही आत्मस्वरूपाची खूणगांठ होय.

सहजस्थितीचें स्वरूप पुढील वचनावरून स्पष्ट होईल:—

द्रष्टृदर्शन दृश्यानि त्यक्त्वा वासनयासह ॥
दर्शनं प्रथमाभासमात्मानं केवलं भज ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं—द्रष्टा, दृश्य, आणि दर्शन, आणि दृश्यपदार्थांविषयीं उत्पन्न होणाऱ्या वासना या सर्वांचा त्याग केला असतां आत्मस्वरूपाची खूण पटते. प्रथमतः अहंकार चैतन्याशीं मिश्रित होतो, तेणेंकरून मनोवृत्ति क्षुब्ध होतात, आणि तदनंतर नेत्रादि जीं इंद्रियें, तीं दृश्यपदार्थास झोंबतात व यासच दर्शन असें म्हणावें. अहंकाराचें मनाशीं जें मिश्रण तेंच **द्रष्टेपण** होय व नेत्रादिकांचें बाह्यपदार्थांशीं जें संमीलन तें **दर्शन** होय. सर्व वासनांसहित द्रष्टा, दर्शन व दृश्य हीं टाकून दिलीं असतां ब्रह्मस्वरूपाचा अनुभव येतो. द्रष्टा दृश्याकार होण्यापूर्वींच जो अंतःकरणामध्यें स्वतःसिद्ध प्रकाश असतो तेंच ब्रह्मस्वरूप होय. नेत्रादि इंद्रियांच्या वृत्ति दृश्य पदार्थास झोंबण्यापूर्वींच जी प्रकाशस्थिति असते, तेंच **चैतन्य** होय. हा स्वतःसिद्ध प्रकाश म्हणजे **आत्मप्रकाश** होय, कारण आत्मा स्वयंप्रकाश आहे हा सिद्धांत श्रुतींमध्यें पदोपदीं आढळतो. नेत्रेंद्रिय रूपास प्रकाशित करण्यापूर्वीं जो स्वयंप्रकाश उत्पन्न होतो तीच परब्रह्माची खूण समजावी. याकरितां द्रष्टा, दर्शन, आणि दृश्य हीं वासनांसहित टाकिलीं असतां चैतन्यस्वरूप प्रकट होतें.

पूर्वोक्त वचनांत आत्म्याचें भजन म्हणून सांगितलें आहे, त्याचें विज्ञान होणें अवश्य आहे. आपणाहून दुसरा कशाचाहि भास न होणें, आपणावांचून अणुमात्राचाहि स्पर्श न होणें, हेंच आत्म्याचें खरें भजन होय. यास उत्कृष्ट दृष्टांत म्हटला म्हणजे कर्पूर आणि अग्नि ह्यांचा होय. कर्पूर व अग्नि यांचा संयोग झाला असतां इतकें सामरस्य होऊन जातें कीं दोहोंपैकीं कांहींच उरत नाहीं. त्याच रीतीनें आत्म्याचें अखिल सृष्टीशीं संमेलन झालें असतां त्यासच आत्मभजन म्हणतात. मुळीं भजन शब्दाचा अर्थच एथें अमंळ चमत्कारिक आहे. चांदण्यानें ज्याप्रमाणें चंद्रास भजावें, साखरेनें गोडीस भजावें, त्याप्रमाणें आत्मभजनाची स्थिति आहे. आत्मभजन म्हणजे पूर्ण सामरस्य होय. सर्वदा ब्रह्माकार असणें व प्रपंच सत्य न भासणें हेंच **आत्मभजन** होय. सर्वदा ब्रह्मरूप असणें आणि देहात्मबुद्धीचा स्पर्श न होणें अशा रीतीनें चैतन्य प्रकट झालें असतां, अभेद्‌बुद्धि उत्पन्न होऊन आत्म्याची ओळख होते.

यानंतर श्रीमत् वसिष्ठानीं सहजस्थितीची एक अद्भुत खूण वर्णन केली आहे. त्या खुणेचा जीवमात्रास अनुभव असतो; परंतु अज्ञानामुळें आत्म्याची ओळख होत नाहीं. ही खूण इतकी सुगम व सोपी आहे कीं ती जाणल्याबरोबर परमानंदाची प्राप्ति होते. ही खूण पुढील श्लोकांत वर्णिली आहे:—

निद्रादौ जागरस्यांते यो भाव उपजायते ॥
तं भावं भावयन्साक्षादक्षय्यानंदमश्नुते ॥ १

—**योगवासिष्ठ**

या वचनाचा अर्थ असा कीं—जागृति अवस्थेच्या अंतीं जेव्हां सुषुप्तीचा प्रवेश होऊं लागतो, त्या संधीस जें सुख प्राप्त होतें तें ब्रह्मरूप होय. कारण ती निर्विकार अवस्था असते. सर्व देहेंद्रियादि प्रपंचाचा व सर्व प्रकारच्या वृत्तींचा उपसंहार ज्या अवस्थेमध्यें होतो, ती निर्विकल्पसमाधीची खूण होय. सर्व प्रपंचाचा नाश होऊन लय, विक्षेप इत्यादि दोष नष्ट होऊन जें उर्वरित राहतें तें **ब्रह्म** होय. ही स्थिति केवळ आनंदरूपच होय. या स्थितीचा अनुभव आत्मानुभवी जे योगी त्यांसच पूर्ण होतो. जागृति अवस्थेचे शेवटीं व सुषुप्तीचा प्रवेश होण्याचे अगोदर फारच चमत्कार होतो. या अवस्थेंत नैय्यायिक मतानें पुरीतति नामक नाडीमध्यें मनाचा लोप होतो. प्रथम इंद्रियाच्या वृत्ति आपआपल्या इंद्रियांमध्यें प्रवेश करतात; तदनंतर इंद्रियांचा मनामध्यें लय होतो, व मन संकल्प करीनासें होतें. ज्याप्रमाणें अस्तमानकालीं सूर्याचीं किरणें सूर्यमंडळांत प्रवेश करितात व तें मंडळ सूर्यामध्यें समावलें जातें, त्याप्रमाणें ही अवस्था असते. मन, इंद्रियें व इंद्रियांच्या वृत्ति हीं मनुष्यांस चलन देणारीं मुख्य तत्त्वें होत. करचरणविहीन असा अरुण सूर्यरथांत बसला असतां तत्काळ त्रिभुवन हिंडून येतो. तसेंच पवनाचें साहाय्य झालें असतां अग्नि त्रैलोक्य भस्म करून टाकितो, परंतु वायूचा अभाव असतां तोच अग्नि आपणच भस्म होऊन जातो. त्याप्रमाणें मनाचें इंद्रियांस सहाय्य मिळालें असतां त्रैलोक्यहि पुरत नाहीं.

सुषुप्ति अवस्था प्राप्त होऊं लागली असतां काय काय

चमत्कार होतात, याविषयीं एथपर्यंत निरूपण झालें. मन पुरीतति नाडीमध्यें प्रविष्ट झालें असतां इंद्रियांच्या वृत्ति लय पावतात, आणि इंद्रियेंहि मनामध्यें लय पावतात. अर्थात् इंद्रियें व मन ह्यांचा अभाव झाला असतां संकल्पविकल्पांस जागा रहात नाहीं. तेणेंकरून असा चमत्कार घडतो कीं, बुद्धीस स्वस्वरूपाची प्राप्ति होते. मन व इंद्रियें यांच्या प्रेरणेशिवाय कोणताहि व्यापार घडूं शकत नाहीं, याकरितां इंद्रियांचें नियमन करावें असा नियम पदोपदीं भगवद्गीतेमध्यें आढळतो.

तस्मात्त्वमिंद्रीयाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।।
तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।। १

—भगवद्गीता

या वचनाचा अर्थ असा कीं—प्रथमतः इंद्रियांचें दमन करावें, आणि नंतर ज्ञानप्राप्तीची इच्छा करावी, व ज्या पुरुषाचीं इंद्रियें ताब्यांत असतात त्यास उत्तम गति प्राप्त होते. अशा रीतीनें इंद्रियें स्थिर झालीं असतां, सर्व इंद्रियांच्या वृत्तींनीं आपआपला व्यापार टाकिला असतां, आणि मन स्वस्थ झालें असतां, सुषुप्ति नसतांहि परमसुखाचा उपभोग घेणें हें तुरीय अवस्थेचें लक्षण होय. निद्रेमध्यें सुख असतें हें खरें आहे, परंतु त्याचें ज्ञान प्राण्यास असत नाहीं, म्हणून जागृति व सुषुप्ति यांच्या संधीमध्यें परमानंदाचा उल्हास होतो. परंतु हें आत्मसुख गुरुखुणेशिवाय अनुभवास येत नाहीं. या सुखाची महती अशी आहे कीं, या सुखापुढें पृथ्वीवरील सर्व सुखें तुच्छ होत. ह्या सुखाचा आत्म्यानें अनुभव घेणें यासच **साक्षात्कार** किंवा **स्वस्वरूपानंद** म्हणतात.

स्वस्वरूपाची ओळख झाल्यानंतर त्याच स्थितीमध्यें राहिलें असतां, अपूर्व आनंदाचा अनुभव येतो, त्याचें वर्णन पुढील श्लोकांत आहे:——

जडतां वर्जयित्वैकां शिलायां हृदयंच यत् ॥
अमनस्कं महाबाहो तन्मयो भव सर्वदा ॥ १
प्रशान्त सर्वसंकल्पा या शिलावदवस्थितिः ॥
जागृन्निद्रा विनिर्मुक्ता सा स्वरूपास्थितिः परा ॥ २

——योगवासिष्ठ

या वचनाचा अर्थ असा कीं—‘ अमनस्क ’ म्हणून जी एक अवस्था आहे, तिजमध्यें सर्व संकल्प विरून जातात व इंद्रियें, मन, अहंकार इत्यादिकांचा भास होत नाहीं. घटपटादि बाह्य पदार्थ किंवा विश्वपरंपरा याचें स्फुरण मनाला घडतच नाहीं. या अवस्थेस उत्तम दृष्टांत म्हणजे शिलेचा होय. जशी एकादी शिला निचेष्ट व संकल्पशून्य असते त्या प्रमाणें बाह्य आणि अभ्यंतरीं अत्यंत शुद्धता प्राप्त झाली असतां ह्या अमनस्क अवस्थेचा अनुभव घडतो.

या अवस्थेमध्यें असतां ज्ञानी पुरुषाचें चित्त पदार्थाकार कधींच होत नाहीं. एक वस्तु ध्यावी, दुसरी वस्तु टाकून द्यावी अशा प्रकारचा संकल्प उत्पन्न न होऊन निर्विकल्पता प्राप्त होते. सामान्य जनाच्या अंतःकरणांत नेहमीं कोणत्या तरी तऱ्हेचे संकल्प एकामागून एक उठत असतात. परंतु ज्ञानी पुरुषाचे सर्व संकल्प मावळून जातात, व त्यास ब्रह्माशिवाय कशाची स्फूर्ति होत नाहीं. या स्वरूपस्थितीमध्यें जागृति, स्वप्न किंवा सुषुप्ति या अवस्थांचा पूर्ण अभाव होतो. सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति बाह्य

स्थूल पदार्थांमध्यें जेव्हां गुंतून पडतात तेव्हां जागृदव-
स्था प्राप्त होते, व यासच **विक्षेप** असें म्हणतात. इंद्रि-
यांच्या वृत्ति लीन झाल्या असतांहि वासनांच्या जोरानें
केवळ मनासच जेव्हां पदार्थाकारता भासते तेव्हां स्वप्ना-
वस्था उत्पन्न होते. इंद्रियांच्या वृत्ति व मन या सर्वांचा
लय होऊन स्थूल किंवा सूक्ष्म पदार्थांचें ग्रहण जेव्हां सं-
भवत नाहीं, तेव्हां सुषुप्ति अवस्था प्राप्त होते. परंतु या
तिन्ही अवस्थांहून स्वरूपस्थिति श्रेष्ठ होय.

सर्वसंकल्पसंशांतौ प्रशांतघनवासनं ॥
न किंचिद्भवनाकारं तद्ब्रह्म परमं विदुः ॥ १

—योगवासिष्ठ

म्हणजे—स्वरूपस्थितीमध्यें निःशेष संकल्पांचें पूर्ण
भस्म होतें, निबिड वासनांचा नाश होतो आणि विपरी-
ताची भावना होत नाहीं. विषयाचें एकदां ग्रहण झालें
म्हणजे संकल्प उत्पन्न होतो व या संस्काराच्या योगानें
जें पदार्थस्फुरण होतें त्यासच **वासना** असें म्हणावें. आ-
पण दिवसां नानातऱ्हेचे व्यापार करितों, आणि तें ज्ञान
सुषुप्तीमध्यें जरी लीन होतें, तरी संस्काररूपानें तें म-
नांत राहून दुसरे दिवशीं उद्भव पावतें. अशा ज्या वा-
सना त्यांस मर्यादाच नाहीं. म्हणून निबिड हें विशेषण
दिलें आहे. अशा निबिड वासना निःशेष लीन झाल्या
असतां फिरून विपरीतभावना घडत नाहीं. हीच खूण
मनांत दृढ धरून या वृत्तीनें रहाणें तीच ब्रह्मस्थिति होय.

आपलें जें शुद्ध स्वस्वरूप त्यापासून 'जीवोऽहं' अ-
सें स्फुरण प्रथम होऊन, नंतर 'मी ब्राह्मण, मी गृहस्थ,
मी बहिरा, मी पंगु' अशा प्रकारचे संकल्प उठतात. ए-

काच ब्रह्माच्या ठायीं स्त्री, पुरुष, अश्व, गज, रथ, अशा तऱ्हेच्या विपरीत भावना उठून त्या भावना दृढ झाल्या म्हणजे वासनांच्या लहरी उत्पन्न होतात, आणि सर्वत्र प्रपंचभान होऊं लागतें. याकरितां संकल्प, भावना आणि वासना या पूर्णपणें लीन झाल्या असतां ब्रह्मस्थिति आपोआप साध्य होते. हीच **निर्विकल्पसमाधि** होय. या अवस्थेहून वरिष्ठ त्रिभुवनांतहि सांपडणें दुर्लभ आहे.

निर्विकल्प समाधीचें साधन करीत असतां अनेक विघ्नांची बाधा साधकास होत असते, त्यांपैकीं चार प्रकार वेदान्तशास्त्रांत मुख्यत्वेंकरून वर्णिले आहेत. हे दोष एकदां नीट समजले असतां अर्थात् त्या वाटेनें साधक जाणार नाहीं. उघडच आहे कीं, अन्न आणि विष एकत्र केलीं असतां, नेणता त्याचें ग्रहण करील, परंतु जाणता तत्काल पानावरून उठून जाईल. याकरितां हे दोष समजणें अवश्य आहे.

अस्य निर्विकल्पस्य लयविक्षेपकषायरसस्वादलक्षणाश्चत्वारो विघ्नाः संभवन्ति । **—वेदान्तवाक्य**

याचा अर्थ असा कीं—लय, विक्षेप, कषाय आणि रसास्वाद हीं निर्विकल्पसमाधीस चार विघ्नें आहेत. यांपैकीं

तत्र लयस्तावदखंडवस्त्वनलंबनेन चित्तवृत्तेर्निद्रा ।

—वेदान्तवाक्य

हें **लयाचें** लक्षण होय. या अवस्थेमध्यें साधकास बाह्य प्रपंचाचें अनुसंधान जरी सुटलें, तरी स्वस्वरूपाचा आश्रय न मिळाल्यामुळें चित्तवृत्ति अज्ञानांत बुडून जाऊन गाढ निद्रा लागते. चित्ताचा स्वभावच असा आहे कीं, कशाचा तरी आश्रय केल्याशिवाय तें उगीच राहूं श-

कत नाहीं. तेव्हां अर्थात् ध्येयाचा आश्रय सुटल्याबरोबर चित्त मूढ सुषुप्तीमध्यें लीन होतें. हा दोष इतका भयंकर आहे कीं, अनेक साधक याच्या तावडींत सांपडले आहेत. स्वस्थ बसलें कीं झोंप आलीच म्हणून समजावें. शमदमादि कठिण मार्ग क्रमून व क्रोधादि रिपूंस जिंकूनहि अखेरीस साधकावर निद्रा घाला घालिते. हा दोष उत्पन्न होण्याचीं मुख्य कारणें दोन आहेत. एक अभ्यासाचें अल्पत्व आणि दुसरें तमोगुणाचें प्राबल्य. याकरितां अभ्यास रूढ करून व चित्ताचें संबोधन संपादून हा दोष दूर करावा.

निर्विकल्पसमाधीचें दुसरें विघ्न विक्षेप होय. याचें लक्षण पुढील वेदान्तवाक्यांत आढळतें:—

अखंडवस्त्वनवलंबनेन चित्तवृत्तेरन्यावलंबनं विक्षेपः ।

—वेदान्तवाक्य

म्हणजे अखंड वस्तु जो परमात्मा त्याचें अनुसंधान चालविलें असतां, वृत्तिरूप ज्ञान चित्तास ग्रासून टाकितें. नंतर मुख्य वस्तु सोडून मन प्रपंचाकार होऊं लागतें. जे विषय टाकून साधक ध्यानस्थ बसतो, त्याच विषयांच्या चिंतनांत तो गर्क होऊन जातो. सर्व विषय दुःखजनक आहेत या तत्त्वाचा पूर्ण अनुभव येऊन देखील साधक आपली ध्यानस्थिति सोडीत नाहीं, तरी कुत्र्याप्रमाणें वांतान्नाचेंच चर्वण करीत बसतो. असो. या दोषास **विक्षेप** असें म्हणतात. वैराग्य पूर्ण बाणलें नाहीं तर हा दोष उत्पन्न होतो आणि विरक्ति दृढ झाली असतां लयास जातो.

तिसरें विघ्न कषाय होय. याचें खरें स्वरूप न सम-

जल्यामुळें या स्थितीसच भ्रमानें लोक समाधि समजतात.

लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेः ।
रागादिवासनायाः स्तब्धीभावात् ।
अखंडवस्त्वनलंबनं कषायः ।

--वेदान्तवाक्यानि

याचा अर्थ असा कीं--साधक स्वस्वरूपाकार चित्तवृत्ति करीत असतां, विषयाचे ठायी जी प्रीति संस्काररूपानें रहाते त्या विषयरागानें चित्तवृत्ति स्तब्ध होते. हा विषयराग जरी सूक्ष्म असला, तरी तेणेंकरून स्वरूपानुसंधान घडत नाहीं. वैराग्यबलानें विक्षेप गेला, व अभ्यासबलानें लय बुडाला, परंतु सूक्ष्म विषयप्रीति मनांत राहिल्या कारणानें आत्मानुभव प्राप्त होत नाहीं. प्रपंचाकार चित्तवृत्ति होत नाहीं, निद्राहि येत नाहीं, स्वरूपावस्थान पावत नाहीं, अशी चमत्कारिक तटस्थता उत्पन्न होते. या दोषास **कषाय** असें म्हणतात. याचें मुख्य कारण प्रज्ञामांद्यच होय. तेणेंकरून सूक्ष्म विषयराग राहून निचेष्टपणा अंगीं येतो आणि स्वस्वरूपाचा प्रकाश होत नाहीं. विषयांचे ठिकाणीं दोषदर्शन व दीर्घ अभ्यास केल्यानें हें विघ्न टाळतां येतें.

निर्विकल्प समाधीचें चवथें विघ्न रसास्वाद होय. याचें लक्षण येणेंप्रमाणें आहे:--

अखंडवस्त्वनवलंबनेन चित्तवृत्तेः ।
सविकल्पकानंदास्वादो रसास्वादः ।

--वेदान्तवाक्यानि

म्हणजे--साधक चित्तवृत्ति स्वस्वरूपाकार करीत असतां, अखंड वस्तूचें अवलंबन न घडून, सविकल्प आ-

नंदच भोगतो. या दोषास **रसास्वाद** म्हणावें. एथें अखंड वस्तु म्हणजे काय व सखंड वस्तु म्हणजे काय हें समजणें अवश्य आहे. जेव्हां ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय, किंवा ध्याता, ध्यान, ध्येय इत्यादि त्रिपुटि स्फुरत नाहीं व आपणासहित एकात्मता होऊन भेदभाव नष्ट होतो, तेव्हां अखंड वस्तु साध्य झाली असें जाणावें. जेथें देणें घेणें आनंदाचेंच होतें, आनंदाचा भोग आनंदेंकरूनच होतो, व भोक्ता, भोग्य व भोगाणें उरत नाहीं, तेथें अखंड वस्तु सिद्ध होते. अशा स्थितींत चित्त निरालंब होऊन सर्वत्र ब्रह्मदर्शन घडतें. परंतु अशा रीतीनें जनीं वनीं ब्रह्मावांचून आणुमात्र दुसरें कांहीं नसून, आपण ज्ञाता, वस्तु ज्ञेय, आणि ज्ञान व्यापार, अशी जी विभागकल्पना तीच सखंडता समजावी. या तऱ्हेनें अखंडास त्रिखंड करून टाकिल्यानें, अखंडाचें अनुसंधान तुटतें व साधकास ज्ञातेपणाचे सुखाचा अनुभव येऊन, रसास्वाद दोष उत्पन्न होतो. खरोखर पहातां अखंड वस्तूच्या ठिकाणीं संकल्पमात्राचा उद्भव होऊं शकत नाहीं म्हणून या दशेस निर्विकल्प असें म्हणावें, आणि याखेरीज इतर स्थिति सविकल्प जाणावी. ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ह्या त्रिपुटीची स्फूर्ति म्हणजे सूक्ष्म संकल्प घडतो, आणि ही त्रिपुटि विरून गेली असतां निर्विकल्प स्थिति पूर्ण होते. ध्येय पदार्थाचा अनुभव होऊन ध्यात्यास हर्षनिर्भर होणें हीच रसास्वादाची विशेष खूण जाणावी.

रसास्वाद या दोषाचा आणखी एक अर्थ करितात तो येणेंप्रयाणें:—आनंद म्हणजे दु:खापासून निवृत्ति होय. जसें, एकाद्या पुरुषाच्या डोकीवर भार असतो तोंपर्यंत

त्यास दुःख होतें, परंतु तो भार खालीं ठेवल्याबरोबर त्या पुरुषास सुखप्राप्ति होते. त्याप्रमाणें साधकास आरंभीं विक्षेपजन्य दुःख होत असतें, परंतु त्या दुःखापासून निवृत्ति झाली कीं जो आनंद होतो त्याचा अनुभव म्हणजे रसस्वाद होय. या आनंदानुभवानेंच जर साधक तृप्त झाला, तर निरुपाधिक ब्रह्मानंदाचा अनुभव त्यास होत नाहीं. याकरितां केवळ दुःखनिवृत्तिजन्य जो आनंदानुभव तो दोष समजावा. हाच रसास्वाद होय.

या चार दोषांची तुलना करून पाहतां, रसास्वाद हा कोमल प्रकार असल्यामुळें यापासून आत्मसुखास फारसा व्यभिचार घडत नाहीं. यामध्यें त्रिपुटीचें स्फुरण होत असतें, एवढीच अपूर्णता रहाते, परंतु लय, विक्षेप आणि कषाय हे फार अनर्थकारक समजले पाहिजेत. रसास्वाद हा दोष जरी कांहीं कालपर्यंत राहिला तरी सावधानपणें अभ्यास केला असतां निर्विकल्प दशा पुरी बाणते.

ह्या चारी दोषांपासून दूर राहिलें असतां ब्रह्मस्थिति सहज प्राप्त होते. या स्थितीसच वर शिळेची उपमा दिली आहे, तथापि ही उपमा केवळ प्रपंचशून्यतेपुरतीच घेतली पाहिजे. एरव्हीं पहातां शिळा कठिण, जड व अप्रकाश आहे, आणि आत्मा अजड व स्वप्रकाश आहे. ह्या स्थितीस वेदान्तशास्त्रांत **अमनस्क** किंवा **उन्मनी** असेंहि म्हटलें आहे, कारण मनाचा पूर्ण लय झालेला असतो. या स्थितींत असतां प्रपंचाची कथा विरून जाते आणि स्वरूपाची प्राप्ति होते.

आतां सर्वत्र पसरलेला जो आत्मा त्याचें लक्षण काय हें पाहूं.

सत्यानंदचिदाकाशस्वरूपः परमेश्वरः ॥
मृद्भाजनेषु मृदिव सर्वत्रास्त्यपृथक् स्थितिः ॥ १

--योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं--सत्ता, आनंद आणि ज्ञान एतद्रूपी तूं असून सर्वांचा नियन्ताहि तूंच आहेस. तुझ्याशिवाय ब्रह्मांडांत कांहींएक नसून, मृत्तिकेपासून जशीं मडकीं तयार होतात त्याप्रमाणें ब्रह्माशिवाय कोणती वस्तु उत्पन्न होत नाहीं.

वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ।--**छांदोग्य**

म्हणजे नाम आणि विकार हा केवळ वाचेचाच विस्तार होय. मूळ मृत्तिका तेवढी खरी, तिजशिवाय घटादि पदार्थ असत्य होत, तद्वत् सर्वत्र एक ब्रह्म असून बाह्याभ्यंतरीं इतर वस्तु मिथ्या आहेत. नामरूपात्मक जें कांहीं दिसतें तें फक्त वाचारंभण होय.

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपंचकम् ॥
आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥ १
निस्तत्त्वे नामरूपे द्वे जन्मनाशयुते च ते ॥
बुद्ध्या ब्रह्मणि वीक्षस्व समुद्रे बुदबुदादिवत् ॥ २

--योगवासिष्ठ

म्हणजे सत्ता, ज्ञान आणि सुख हे तीन अंश मिळून ब्रह्म होतें आणि विश्व नामरूपात्मक आहे. नाम आणि रूप हीं जन्ममरणयुक्त असून मिथ्या होत. समुद्रांतील बुडबुड्याप्रमाणें, सत्यब्रह्माचे ठायीं नामरूप आहेत.

भरिताशेषदिक्कुंभमनंताकाशनिर्भरम् ॥
एकं वस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रं वारि चांबुधिः ॥ १

--योगवासिष्ठ

म्हणजे--त्रैलोक्यांत आंत-बाहेर आकाश भरलेलें

आहे, व त्याशिवाय कांहींएक रिकामें नाहीं. दिशा, विदिशा, गिरि, गुहा, कुंज इत्यादि सर्व ठिकाणीं आकाश पसरलेलें आहे. त्याप्रमाणें सर्व विश्व चिदंशानें भरलेलें आहे. समुद्राच्या लाटा जशा समुद्रच होत, तद्वत् कोणतीहि वस्तु ब्रह्माशिवाय आढळत नाहीं.

निस्तरंगोऽतिगंभीरः सांद्रानंदसुधार्णवः ॥
माधुर्यैकरसाधार एक एवास्ति सर्वतः ॥ १

—**योगवासिष्ठ**

याचा अर्थ असा कीं—सर्व प्रकारच्या आनंदांहून ब्रह्मानंद श्रेष्ठ होय. विषयरस नानाकार आहेत, परंतु ब्रह्म एकरस व निर्विकार आहे. सर्व गोड पदार्थांपेक्षां ब्रह्मामध्यें अधिक गोडी आहे. ब्रह्मानंद निश्चल असून गंभीर आहे. ब्रह्मानंद वाणीनें व्यक्त करितां येत नाहीं, त्याचा अनुभव ब्रह्मवेत्तेच जाणतात. ब्रह्माशिवाय कोणताहि पदार्थ नजरेस येत नाहीं.

यदेवं ब्रह्मणो रूपं ततं बुद्धमखंडितम् ॥
तदा निस्तीर्णसंसारः परमेश्वरतां गतः ॥ १

—**योगवासिष्ठ**

म्हणजे—याप्रमाणें निर्दिष्ट केलेलें अखंड, अनंत, सर्वव्यापक जें परमात्मस्वरूप तें पूर्णपणें जाणिलें असतां संसाराचा नाश होऊन परमेश्वरता प्राप्त होते. स्वस्वरूप ब्रह्माच्या ठिकाणीं अज्ञानाचा लेशहि संभवत नाहीं, मग त्याचें कार्य जो प्रपंच त्याची वार्ता कशास पाहिजे?

समस्तमेव ब्रह्मेति भाविते ब्रह्म वै पुमान् ॥
पीतेऽमृतेऽमृतमयः को नाम न भवेदिति ॥ १

—**योगवासिष्ठ**

याचा अर्थ असा कीं—हें समस्त जग केवळ ब्रह्मरूप

जो पहातो तो स्वतः ब्रह्ममय होतो यांत कांहीं नवल नाहीं. उघडच आहे, जो अमृताचें प्राशन करितो तो अमृतमय कां बरें होणार नाहीं? कोणताहि पुरुष ज्या वस्तूचें सेवन करितो तद्रूप त्याचें शरीर बनतें, हा तर सिद्धान्त आहे. विषाचें सेवन केलें असतां विषमय हो-ऊन मृत्यु उभा राहतो. याकरितां मी देहरूपी आहें अ-शी जो भावना करितो तो देहरूपच रहातो, परंतु ब्र-ह्माची भावना ज्याला साधते तो ब्रह्मरूप बनून जातो.

आतां परमात्मस्वरूपाचा अनुभवच नाहीं तर त्याची भावना कशी होईल? या शंकेचें समाधान पंचदशीमध्यें उत्कृष्ट केलें आहे. तें असें:—

अनुभूतेरभावेऽपि ब्रह्मास्मीत्येव चिन्त्यताम् ॥
अप्यसत्प्राप्यते ध्यानान्नित्याप्तं ब्रह्म किं पुनः ॥ १

---**विद्यारण्य**

म्हणजे—अनुभव जरी नसला, तरी 'मी ब्रह्म आहें' असें सर्वदा चिंतन करावें. अशा चिंतनापासून ब्रह्मप्राप्ति कशी होते याविषयीं असें प्रमाण आढळतें कीं, भुंग्या-च्या अध्यासामुळें किडयास भुंग्याचें रूप प्राप्त होतें, म्हणजे अविद्यमान् वस्तूचा लाभ होतो. असें जर आहे, तर नित्य आपणाजवळ असणारें जें ब्रह्मस्वरूप त्याची प्राप्ति ध्यानानें घडते यांत कांहींएक आश्चर्य नाहीं. याकरितां सर्वत्र ब्रह्म दिसूं लागलें असतां स्वतःचें ब्रह्म-रूप होतें याविषयीं यत्किंचित् संशय नाहीं.

यानंतर श्री वसिष्ठानीं रामचंद्रास सर्वत्र ब्रह्मदर्शन होण्यास अवश्य साधनें कोणतीं व ब्रह्माभ्यास कसा क-रावा हें उत्कृष्ट रीतीनें सांगितलें आहे.

भव्योऽसि चेत्तदेतस्मात्सर्वमाप्नोषि निश्चयात् ॥
नो चेद्ब्रह्मपि संप्रोक्तं त्वया भस्मनि हूयते ॥ १

—योगवासिष्ठ

म्हणजे—हे रामचंद्रा, सर्व जग परमात्माच आहे अशी भावना करून राहिलें असतां परमानंदस्वरूप होशील. तूं भव्य म्हणजे साधनचतुष्टयसंपन्न आहेस, म्हणून सर्व ब्रह्म आहे अशा भावनेनेंच परमात्मता पावशील. स्वतःसिद्ध तूं ब्रह्म आहेसच, तेव्हां 'परमात्मता पावशील' हें म्हणणें केवळ औपचारिक आहे. साधनचतुष्टयानें चित्तशुद्धि होते, तेव्हां ह्या उपायानें ब्रह्मस्थिति पावते. एवढें वर्म जर समजलें नाहीं, तर सहस्रावधि इतर उपाय केले असतांहि राखेंत होम केल्याप्रमाणें व्यर्थ होतात. आरसा जर स्वच्छ असेल, तरच त्यांत मुख दिसेल; आरशाच्या पाठीवर मुख दिसणार नाहीं किंवा त्यामध्यें सूर्यचंद्रांचें प्रतिबिंब पडणार नाहीं. याकरितां सर्वत्र ब्रह्मदर्शनास चित्तशुद्धि हेंच मुख्य कारण होय. साधनचतुष्टयानें अंतःकरणशुद्धि झाली नसेल, तर नानाप्रकारचे उपाय व्यर्थ होतात. चित्तशुद्धीशिवाय गुरूला अगुरुत्व होतें, महावाक्यास अवाक्यत्व येतें. चित्तशुद्धीशिवाय केलेलीं साधनें व्यर्थ कशीं होतात याविषयीं श्री वसिष्ठानीं अनेक दृष्टान्त दिले आहेत. वाळूचें तेल काढणें, विधवेस भूषित करणें, वंध्यापुत्रास आकाशपुष्पांनीं नटविणें, सशाच्या शिंगाचें औषध करणें, आकाशास पायऱ्या बांधणें, कापुराचें काजळ करून मेघास रंगविणें—इत्यादि क्रियांप्रमाणें चित्तशुद्धीखेरीज ब्रह्मप्राप्तीची इच्छा फुकट आहे.

श्री वसिष्ठ म्हणाले कीं, हे रामचंद्रा अखिल विश्व ब्रह्मरूप आहे अशा भावनेनें ब्रह्मप्राप्ति होते हें ज्ञान तुला परिपूर्ण झालें आहे, याकरितां ब्रह्माभ्यास कसा करावा हें सांगतों.

> तच्चिंतनं तत्कथमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ॥
> एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ १
>
> **--लीलोपाख्यान**

याचा अर्थ असा कीं—तूं जर एकटा असशील, तर एकान्तांत बसून ब्रह्मस्थितीनें रहा; तुझ्याकडे कोणी शिष्य आला असतां त्याला आत्मस्वरूप निवेदन कर; तुजसमान ज्ञानी जर भेटला, तर एकमेकांस ब्रह्मनिरूपण करावें; आणि सर्व पदार्थांचें तात्पर्य एक आहे ही खूण ध्यानांत धरावी. प्रपंचानुसंधान टाकून व हेंच विचाराचें अवस्थान करून ब्रह्मसाधन संपादावें. जर या व्यापारांत विघ्नें येतील, तर मनोनाश, वासनाक्षय इत्यादि पूर्वनिरूपित साधनांचा अवलंब करावा.

हा ब्रह्माभ्यास दृढ कसा करावा हें भगवद्गीतेंत उत्कृष्ट निरूपित केलें आहे.

> मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ॥
> कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥ १
>
> **—भगवद्गीता**

म्हणजे—साधक एकटा असेल, तर माझ्या स्वरूपीं चित्तवृत्ति घालावी, व अशी स्थिति साधावी कीं बाहेर विषयाकडे चित्त फिरून जाऊंच नये. प्राणावरोध करूनहि जर मन स्थिर न राहील, तर मला प्राण समर्पण करून रहावें. प्राण शब्दाचा अर्थ इंद्रिय असा जर घे-

तला, तर सर्व इंद्रियें आणि मन यांचें नियमन करून माझ्या स्वरूपीं अर्पण करावीं. माझ्या स्वरूपांत मन आणि प्राण समर्पण केले असतां मद्रूप प्राप्त झालेंच असें समजावें. दारा, सुत, गृह, प्राण, मन इत्यादि माझ्या स्वरूपीं अर्पण केल्यावर ब्रह्मप्राप्ति तत्काल होते. या परमानंदाची गोडी अशी आहे कीं, तिजवरून सर्व विषयसुखाचे प्रकार ओंवाळून टाकावे. म्हणून या आनंदाचा अनुभव घेत असतां विश्वाची स्फूर्ति होतच नाहीं. एकांत नसून समान ज्ञानी भेटला असतां परस्परांनीं माझ्या स्वरूपाचें निरूपण करावें, म्हणजे दोघेहि ब्रह्मानंदांत डोलूं लागतील. योगी लोक एकमेकांस मत्स्वरूपाचा बोध करीत असतां देहादि वार्ता विसरून जातात. आणि त्यांच्या आनंदास ब्रह्मांड देखील पुरत नाहीं. अशा व्यापारांत ज्ञानी लोक देहभाव देखील विसरतात आणि त्यांचे बोलहि बंद होतात, मग ब्रह्मानंदांत निमग्न होऊन बाहेर काय चाललें आहे याचें भानसुद्धां त्यांला रहात नाहीं. जर सच्छिष्य भेटला, तर अत्यंत प्रेमानें व उत्साहानें त्याला मत्स्वरूपाचें कथन करावें. माझ्या स्वरूपाचें वर्णन चाललें असतां मीच तेथें प्रकट होतों असें जाणावें. अशा चार प्रकारचा ब्रह्माभ्यास निरंतर करीत असतां माझ्याशिवाय कशाचेंहि भान साधकास होत नाहीं, मजवांचून त्यास कांहींएक दिसत नाहीं, केवळ माझ्याच स्वरूपीं रममाण होऊन देहादिकांची आठवणसुद्धां होत नाहीं.

अशा प्रकारचा ब्रह्माभ्यास निरंतर चालविला असतां ज्ञानी लोक परमानंदांत डोलत असतात व त्यांस बाह्य पदार्थांचें स्मरणहि होत नाहीं. एथें निरंतर शब्दाचा

अर्थ नीट ध्यानांत आणिला पाहिजे. ज्यास अंतर म्हणजे खळ मुळींच नाहीं ती निरंतर स्थिति होय. ब्रह्माभ्यास करीत असतां अवकाश घडूं देतां कामा नये व विषयाकडे मन लेशभर लागूं देऊं नये. अशा रीतीनें निरंतर ब्रह्माभ्यास चालला असतां असंभावनादि दोष नष्ट होऊन शुद्ध ज्ञान उत्पन्न होतें. ज्ञानप्राप्तीनंतर आनंदांत निमग्न होऊन साधक ब्रह्ममय होऊन जातो. भगवद्गीतेमध्यें ब्रह्माभ्यासाचें फल उत्कृष्ट वर्णिलें आहे.

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥ १

—भगवद्गीता

याचा अर्थ असा कीं—अत्यंत प्रीतीनें निरंतर जे मला भजतात त्यांला मी असें ज्ञान देतों कीं जेणेंकरून ते मजप्रत पावतील.

श्री वसिष्ठ म्हणाले कीं, हे रामचंद्रा, याप्रमाणें आत्मतत्त्व जाणून सर्वत्र ब्रह्मदर्शन साध्य होण्याकरितां नेहमीं ब्रह्माभ्यास केला पाहिजे हा विचार चित्तांत असूं दे. हा अभ्यास केला नाहीं तर कोटि उपाय व्यर्थ होत. ब्रह्मप्राप्ति व्हावी असेल तर, मीच ब्रह्म आणि सर्व विश्व ब्रह्म आहे ही भावना करावी. ही भावना पूर्ण झाली म्हणजे मोक्षप्राप्ति होऊन सर्व बंधापासून मुक्ति होते.

अहमेव परंब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् ॥
इतःस्यान्निश्चयान्मुक्तो बद्ध एवान्यथा भवेत् ॥ १

—भगवद्गीता

म्हणजे अविनाशी असा जो परमात्मा तो मीच आहें असा निश्चय गुरुकृपेनें ज्याचा झाला आहे तो खरा

मुक्त होय, व असा ज्याचा निश्चय झालेला नाहीं तो संसारपाशानें बद्ध समजावा.

यावर श्री रामचंद्रानीं असा प्रश्न केला कीं, परब्रह्माचें ज्ञान कोणत्या उपायानें होईल? प्रत्यक्ष दिसणारा जो देह तो खोटा कसा मानावा? आणि प्रत्यक्ष दृष्टीनें अखिल विश्व भासत असतां परमात्म्याची भेट कशी होईल? तेव्हां श्री वसिष्ठ बोलले कीं, आत्मानुभव पुरता बाणण्यासाठीं पुढील तत्त्व नीट लक्षांत ठेवावें:—

नेति नेतीति नेतीति शेषितं तत्परं पदं ॥
निराकर्तुमशक्यत्वात्तदस्मीति सुखी भव ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं—'नेति नेति' या श्रुतिवचनानीं दृश्यमात्राचा निषेध केला जातो; म्हणजे जें जें आपण पहातों किंवा ऐकतों तें ब्रह्म नव्हे. तसेंच ज्या पदार्थास आकार प्राप्त झाला आहे, किंवा ज्याला उत्पत्ति व विनाश आहेत तें नश्वर होय. श्रुतींत असें म्हटलें आहे कीं, स्थूलदेह, लिंगदेह इत्यादि सर्व दृश्यपदार्थ नाशवंत होत. पंचमहाभूतांच्या समुदायास स्थूलदेह म्हणतात; आणि चक्षु, श्रोत्र, त्वचा, जिव्हा, घ्राण हीं पांच ज्ञानेंद्रियें; कर, चरण, जिव्हा, गुद, उपस्थ हीं पांच कर्मेंद्रियें; प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान हें प्राणपंचक; मन व बुद्धि इत्यादिकांचीं सूक्ष्मरूपें मिळून लिंगदेह बनतो असें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. तेव्हां स्थूल व लिंग शरीरें हीं ब्रह्म नव्हत, परमात्मा केवळ साक्षिस्वरूप होय. उघडच आहे कीं, जो एकाद्या पदार्थाचा द्रष्टा असतो तो स्वतः दृश्यपदार्थ होणार नाहीं. यावरून द्रष्ट

आणि दृश्य हीं भिन्न होत. अशा रीतीनें ' नेति नेति ' या श्रुतिवचनानीं सर्व दृश्यपदार्थांचा निरास होऊन स्थूलसूक्ष्माचा साक्षी जो उरतो तो स्वप्रकाश आत्मा होय. याविषयीं पुढील वचन प्रमाण आहेः—

अस्थूलं अनणु अऱ्हस्वं अदीर्घं अचक्षु अश्रोत्रं अपाणिपादं ।

—बृहदारण्यक

ज्याच्या अज्ञानानें विश्वाभास होतो व ज्याच्या ज्ञानानेंच सर्वांचा निरास होतो तें परमपद जाणावें. ज्याचें श्रुतीनें निराकरण संभवत नाहीं, इंद्रियें ज्यास जाणत नाहींत, व सर्वांचा निषेध करून उरलेला जो साक्षी तो **परमात्मा** समजावा.

याविषयीं सुरेश्वराचार्यांनीं बृहदारण्यक उपनिषदावरील वार्तिकांत सविस्तर विचार केला आहे.

अध्यात्मादि-पदार्थेभ्यो विरक्तं स्वात्मनि स्थितं ॥
तत्र पश्यंत्यहो कष्टं दौर्भाग्यं दुष्टचेतसाम् ॥ १

—वार्तिक

म्हणजे—अध्यात्म, आदिदैव, आधिभूत जे पदार्थ त्या सर्वांहून निराळें, दृश्यमात्राहून निराळें असें निर्मळ आत्मस्वरूप आहे. या स्वरूपाची भेट व्हावी असल्यास कांहींएक साधनांचा अवलंब न करितां फक्त अंतरंगीं आपणच पहावें म्हणजे झालें. आपल्या देहाचे आंत आत्मस्वरूप पहावें म्हणजे लागलींच त्याची भेट होते. असा स्वतःसिद्ध, प्रत्यक्षभूत, स्वप्रकाश आत्मा असून भाग्यहीन लोक त्यास जाणत नाहींत. ही परमदुःखाची गोष्ट आहे. अज्ञानी लोकांचें कसें उफराटें नशीब आहे

तें पहा! प्रत्यक्ष, निर्विकार असें आत्मस्वरूप टाकून देऊन नश्वर जे जे विषय ते ते गोड मानितात!

प्रत्यक्षगोचरं देवं लोकं चातिप्रमादितं ॥
दृष्ट्वा श्रुतिः शिरस्ताडमनुक्रोशति दुःखिता ॥ १

—वार्तिक

याचा अर्थ असा कीं—देव प्रत्यक्ष गोचर असतां, लोकांस व्यामोह कसा पडला आहे पहा! आत्मा स्वयंप्रकाश असून त्यापासून सर्व पदार्थांस प्रकाश प्राप्त होतो. आणखी असा चमत्कार आहे कीं, लोक जें म्हणतात कीं आह्मांस ब्रह्माचें ज्ञान होत नाहीं त्या अज्ञानासहि आत्म्यापासूनच प्रकाश मिळतो. या अज्ञानामध्यें आणि सुषप्तींतील अज्ञानामध्यें फार फरक आहे, तो असा कीं—सुषुप्तींत अज्ञानाचें भान होतच नाहीं, परंतु दुसरें जें अज्ञान त्याचें भान सर्वदा होत असतें, व हें भान ज्याच्या योगानें घडतें तो परमात्मा होय. तेव्हां अशा प्रकारचा प्रत्यक्ष गोचर आत्मा आपणापाशीं असून त्याला मूर्ख लोक जाणीत नाहींत, म्हणून श्रुतींस अत्यंत कळवळा येऊन कपाळ फोडून घेतात. आपणास न जाणून व आत्मसुख टाकून देऊन लोक विषयासक्तींत गुंग होतात हें पाहून 'आतां शरण कोणास जावें' अशी चिंता श्रुतींस पडते.

प्रत्यक्षतममप्येनं वितमस्कतया स्थितं ॥
अहो कष्टं न पश्यंति कं याम शरणं वद ॥ १

—वार्तिक

म्हणजे, प्रत्यक्ष पदार्थांच्या तीन कोटि आहेतः—एक प्रत्यक्ष, दुसरी प्रत्यक्षतर आणि तिसरी प्रत्यक्षतम होय.

घट, पट, देह इत्यादि प्रत्यक्ष होत; मन बुद्धि हीं प्रत्यक्षतर होत; आणि सर्वांचा साक्षी जो स्वप्रकाश आत्मा तो प्रत्यक्षतम होय. घटपटादि पदार्थ प्रत्यक्ष आहेत हें खरें, परंतु ते जड असून चक्षुरादि प्रमाणानेंच प्रकाशमान होतात. या पदार्थांस स्वयंप्रकाश नसून त्यांपासून इतर वस्तूंसहि प्रकाश मिळत नाहीं म्हणून त्यांस जड असें मानावें; परंतु आत्मा अशा प्रकारचा नाहीं. तो स्वप्रकाश असून इतरांसहि प्रकाशित करितो, व अज्ञानाचा नाश करितो. अशा परमात्म्यास वेडे लोक जाणींत नाहींत, तेव्हां 'आह्मीं कोणास शरण जावें, आमचें समाधान कोण करील?' अशा रीतीनें श्रुति दैन्य भाकीत असतात. आपल्या हातांत कंकण असून तें पाहण्याकरितां आरशाची इच्छा करणें, किंवा आपणास जिव्हा आहे किंवा नाहीं हें जिव्हेनेंच लोकांस पुसणें, यासारखेंच स्वयंप्रकाश आत्मा आपणापाशीं असून त्याविषयीं अज्ञानी असणें हें होय. या सर्वांचा मथितार्थ असा आहे कीं, दृश्याचा निरास करून जें उरतें तें आत्मस्वरूप जाणावें.

नंतर संप्रज्ञात समाधीमध्यें जें त्रिपुटीचें भान सर्वदा होत असते त्याचा नाश कसा करावा हें श्री वसिष्ठांनीं उत्कृष्ट निरूपित केलें आहे. ध्याता, ध्येय, ध्यान या त्रिपुटीस सांडून 'मी एक आहें' असा आध्यास केला असतां ब्रह्मरूपता प्राप्त होते.

एकमेवाद्वितीयम् । —**बृहदारण्यक**

अशा भावनेनें राहिलें असतां साधक परमात्मस्वरूपाप्रत पोहोंचतो. अखंड ब्रह्म एक असून त्रिपुटीची क-

ल्पना करणें हें पाप होय, मग सृष्टीमध्यें अनेक विभाग करणें ह्यांत दोष किती घडतात त्यांची सीमाच नाहीं. अखंड ब्रह्माचे ठायीं ईश्वरत्व कल्पून त्यास ध्येय मानणें व आपणास जीव समजून ध्याता म्हणणें हेंच अखंडाचें खंडपण होय. याकरितां हे रामचंद्रा, तूं अशा प्रकारची कल्पना करूं नको. आपण जो जीवात्मा त्याचें शोधन करून पाहिलें असतां तो परमात्माच आहे असें लक्षांत येतें, व दोहोंमध्यें भिन्नपणा रहात नाहीं. जीव आणि शिव, अथवा जीवात्मा आणि ईश्वर यांचा अभेद सिद्ध करण्यास प्रथमतः दोघांचे विशिष्ट गुण सांडिले पाहिजेत. म्हणजे, परिछिन्नत्व, किंचिज्ज्ञत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व इत्यादि जे जीवाचे धर्म आणि सर्वशक्तिमत्व, सर्वज्ञत्व इत्यादि जे ईश्वराचे धर्म ते टाकून दिले असतां शुद्ध जीवशिवांचें ऐक्य प्रत्ययास येतें. मग अशा रीतीनें अनुभवाचा अभ्यास केला म्हणजे आपणच परमात्मस्वरूप आहों असें कळतें. म्हणून हे रामचंद्रा, आपलें ध्यातेपण विसरून ध्येय आणि ध्यान यांची वार्ता सोडून दे. जर ध्यानयोग करणेंच असेल तर तो पुढील प्रकारानें करावा.

सोऽहं चिन्मात्रमेवेति चिंतनं ध्यानमुच्यते ॥
ध्यानस्य विस्मृतिः सम्यक् समाधिरभिधीयते ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं, समाधि आणि ध्यान यांची लक्षणें येणेंप्रमाणें आहेतः—त्वं पदाचें संशोधन केल्यावर जें निरुपाधिक शुद्ध चिद्रूप उरतें तेंच मी असें जें चिंतन त्याला **ध्यान** म्हणतात. चित्त स्वस्वरूपाकार करणें व तें तेथून उठून जर प्रपंचाचा अध्यास करूं लागलें

तर त्यास फिरून स्वस्वरूपाकार करणें ह्यास ध्यान म्हणावें. ह्या ध्यानाचा विसर पडून स्वस्वरूपांत स्थिर राहतां येणें हेंच **समाधीचें** लक्षण होय.

ब्रह्माकारमनोवृति प्रवाहोऽहंकृतिं विना ॥
संप्रज्ञातसमाधिः स्याद् ध्यानाभ्यासात्प्रकर्षतः ॥ १

—योगवासिष्ठ

म्हणजे, ध्यानाचा अभ्यास परिपूर्ण झाला असतां, 'मी जीव' हें अनुसंधान सुटून जातें. अहंकाराचा त्याग झाल्यावर तैलधारेप्रमाणें अखंड चित्तवृत्तीचा प्रवाह ब्रह्माकार होऊन त्या अवस्थेमध्यें स्थैर्य प्राप्त झालें असतां संप्रज्ञात समाधीचा अनुभव येतो. मग स्वस्वरूपाकार झालें कीं प्रपंचभान नष्ट होतें आणि ह्याच स्थितीला उन्मनी म्हणतात. संकल्पविकल्प सुटले असतां चित्ताचें चित्तपण हरपून जातें. चित्ताचें अचित्त झालें कीं संसारादि भय नष्ट होतें. चित्तास जर चित्तपण असेल तर दृश्यस्फुरण घडेल आणि शोकमोहादि उत्पन्न होतील.

कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृति-र्ह्रीर्धीर्भी-रित्येतत्सर्वं मन एव । **—बृहदारण्यक**

या श्रुतींत वर्णिलेलीं सर्व मनाचीं स्वरूपें होत. मनाचे योगानें काम, संकल्प, संशय, श्रद्धा, धैर्य, लज्जा, भीति वगैरे वृत्ति उद्भव पावतात, परंतु मनाचा अभाव झाल्याबरोबर या सर्व वृत्तींचा लय होतो. वेदान्तशास्त्रांत निर्दिष्ट केलेली जी अद्भुत अवस्था ती हीच होय, आणि याच अवस्थेमध्यें योगी सर्वदा रममाण होतात.

कल्पान्तवायवो वान्तु यान्तु चैकत्वमर्णवाः ॥
तपन्तु द्वादशादित्या नास्ति निर्मनसःक्षितिः ॥ १

—योगवासिष्ठ

म्हणजे, कल्पान्तींचा वारा एकत्र मिळून सैरावारा वाजूं लागला, तरी ब्रह्मनिष्ठास त्याचा दरारा वाटत नाहीं. त्रैलोक्याचा गोळा करून वायु अंतराळीं नेऊं लागला तरी अमनस्कास भय वाटत नाहीं. सर्व समुद्र एकवट होऊन त्रैलोक्य बुडवूं लागले तरी योग्यास त्याची क्षिति वाटत नाहीं, कारण त्यास बाह्य वस्तूंचें भानच मुळीं नसतें. बारा सूर्य एक होऊन संपूर्ण तेजानें प्रकाशमान् होऊं लागले व तेणेंकरून ब्रह्मांडाची राखरांगोळी होऊं लागली, तथापि त्याचें भान ब्रह्मनिष्ठास होत नाहीं. मन स्वस्वरूपांत गर्क झालें असतां अशा प्रकारचे विकार घडत नाहींत. दृश्य वस्तूंची प्रतीति मनामुळें होते, चराचरसृष्टि मनामुळेंच सत्य भासते. सर्व प्रपंच मनानेंच उत्पन्न झालेला असतो, व त्यामध्यें उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ ह्याहि कल्पना मनानें निर्माण होतात. मग एका पदार्थाची लज्जा वाटते, दुसऱ्या पदार्थापासून भय उत्पन्न होतें, असे प्रकार घडूं लागतात. तेंच मन स्वस्वरूपाकार होऊन मनपणास मुकलें असतां प्रळयाची थोरवी समजणार कोण? अखिल जगांतील विभागकल्पना मनापासून संभवतात, मग मनाचाच क्षय झाला असतां जगाच्या उत्पत्तीचें किंवा प्रळयाचें भान कसें होईल? स्वस्वरूपांत मन विरून गेल्यावर चिदानंद परमात्मा अन्तर्बाह्य भासूं लागतो. ह्या स्थितीस उन्मनी असें म्हणतात.

श्री वसिष्ठानीं याप्रमाणें उन्मनीचें वर्णन करून सांगितलें कीं, हे रामचंद्रा, या जगाची उत्पत्ति केवळ मनापासून होते. तेंच मन उन्मन झालें असतां विश्वभान

होत नाही. याकरितां जग मिथ्याभूत असून सर्वव्यापक ब्रह्म मात्र सत्य होय. सर्व वस्तु ज्ञानरूपी असून विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति व लय हीं ज्ञानाच्या ठायीं व्यक्त होतात. हें आत्मस्वरूप जाणून योगी मुक्तावस्थेंतच सर्वदा राहतात, म्हणून हे रामचंद्रा, तूं याच स्थितींत नेहमीं रहा. मग देह असो किंवा जावो, स्वस्वरूपस्थितींत असतां देहाची आठवण नाहींशी होते. ज्ञानसूर्याचा उदय झाल्यावर देहात्मबुद्धिरूप अंधकार नष्ट होतो आणि आत्मप्रभाव प्रादुर्भूत होतो. ज्याप्रमाणें एकाद्या रंकाला राज्यपदावर बसविला असतां त्याचें रंकपण लयास जातें, किंवा कीटकी भृंगीपणातें पावली असतां पूर्वीच्या देहाला विसरते, त्याप्रमाणें योगी आत्मस्वरूपांत निमग्न असतां त्याला देहाचा विसर पडतो.

अहिनिर्वलनीमहिरात्मतया जगृहे परिमोक्षणतस्तु पुरा ॥
परिमुंचति तामुरगः स्वबिले न निरीक्षति चात्मतया नु पुनः॥१

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं,—महासर्प आपल्या देहावरील कात देहच समजून तिचें रक्षण करीत असतो व तिच्या संगानें सुखदुःख पावतो, परंतु ती जेव्हां टाकून देतो तेव्हां तिजवरील त्याचें स्वत्व तत्काल नाहींसें होतें. मग बिळाबाहेर जातां येतां त्यानें ती कात जरी पाहिली, तरी तिचा स्वीकार तो मुळींच करीत नाहीं. तसेंच अज्ञानदशेंत स्वकीय असा मानिलेला जो देह तो आत्मज्ञानाची खूणगांठ पडल्यावर आपला असें कोणी समजणार नाहीं. तेव्हां अर्थात् देहसंबंधी सहा उर्मि आपल्या शिरावर कोणीहि घेणार नाहीं हें उघड आहे. सहा उर्मि म्ह-

टल्या म्हणजे क्षुधा, तृषा, शोक, मोह, जन्म आणि मरण ह्या होत. यांपैकीं क्षुधा व तृषा हे प्राणाचे धर्म, शोक व मोह हे मनाचे धर्म, आणि जन्म व मरण हे देहाचे धर्म होत. ब्रह्मनिष्ठ पुरुष हें षडुर्मियुक्त शरीर आपलें असें मानीत नाहीं, तरी केवळ साक्षित्वरूपानें राहून आत्मप्रीतींत गर्क असतो. देहाचें अनुसंधान सुटल्यावर, देहबुद्धीपासून उत्पन्न झालेल्या मी ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, गृहस्थ, यति इत्यादि भावना आपोआप विरून जातात. ज्याप्रमाणें उन्हांतून चालत असतां आपणास आपल्या सांवलीचें भान होत नाहीं, तद्वत् आत्मनिष्ठास देहाची आठवण नसते. ब्रह्मनिष्ठ पुरुष देही असून देहातीत असतो, आणि केवळ साक्षित्वानें रहात असल्यामुळें कर्माचा लेप त्याला घडत नाहीं.

ज्ञानी पुरुषाचा आणखी एक असा चमत्कार आहे कीं, भगवद्गीतेंत निरूपण केल्याप्रमाणें तो कर्माकर्माचा भेद जाणत नाहीं. निषिद्ध कर्म केलें असतां पाप लागेल किंवा विहित कर्म केल्यानें पुण्य जोडेल अशा बुद्धीनें जर कर्माचरण केलें तरच तें फलोत्पादक होतें. बरें-वाईट असें जो जाणतो, विधि-निषेध जो समजतो, तोच कर्माचें फल भोगतो. परंतु ज्ञानी पुरुषाचें वर्तन पुढील वचनांत वर्णिल्याप्रमाणें असतें:—

दोषबुद्ध्याबयातीतो निषेधान्न निवर्तते ॥
गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथाऽर्भकः ॥ १

—योगवासिष्ठ

म्हणजे—ज्याचें स्वस्वरूपांत अवस्थान असतें, त्याला देहाचें अनुसंधान मुळींच रहात नाहीं. लोकदृष्टीनें जरी

देहधारी असला तरी त्याला देहाचा संग बाधूं शकत नाहीं, कारण तो सर्वस्वीं अकर्ता व अभोक्ता असतो आणि केवळ प्रारब्धाच्या योगानें त्याच्या देहास चलन प्राप्त होतें. ज्ञानविक्षेपामुळें जें प्रारब्ध अवशिष्ट राहिलें असतें त्यामुळें त्याचें कर्माचरण घडत असतें. निषिद्ध कर्म केलें असतां दोष जडेल या भीतीनें तो त्या कर्मापासून परावृत्त होत नाहीं, कारण तो कर्तृत्वाभिमानशून्यच असतो. पापकर्म केलें असतां दोष लागेल या बुद्धीशिवायच त्याच्या हातून पाप घडत नाहीं. अनेक पूर्वजन्मांमध्यें नाना साधनांनीं सत्कर्माचें अनुष्ठान व निषेधाचें परिवर्जन घडल्यामुळें अगोदरच त्याचें चित्त सुसंस्कृत झालेलें असतें. व्रतबंध होण्यापूर्वीं कदाचित् निषेधाचरण घडो, परंतु तो संस्कार झाल्यावर द्विजाकडून तसें आचरण घडणें अशक्य आहे. गायत्री मंत्राचा महिमा असा आहे कीं, द्विजत्व एकदां बाणलें म्हणजे त्याचा संस्कार देहपात होईपर्यंत कायम रहातो. तसेंच जन्मांतरींच्या संस्कारामुळेंच ब्रह्मनिष्ठ निषेधाचें परिवर्जन व विहिताचें आचरण करीत असतो. परंतु तो त्यांचे गुणावगुण पहात नाहीं. पूर्वसंस्काराच्या योगानेंच, फलाशा न धरितां स्नानसंध्या, देवतार्चन, यज्ञ, दान वगैरे सत्कर्मानुष्ठान त्याच्या हातून घडत असतें. अमुक केलें असतां दोष जाईल किंवा अमुक केलें नसतां प्रत्यवाय उपजेल, तसेंच अमुक केलें असतां अभीष्ट फल मिळेल, अशा प्रकारचा विचार त्याचे मनांत येत नाहीं. पूर्वप्रवाहानें स्वभावतः त्याचें विहिताचरण होतें आणि निषेधाचें परिवर्जन त्याचेकडून सहजगत्या घडतें. ज्ञानी पुरुष

स्वतः उभयातीत असतो; म्हणजे पापपुण्य, विधिनिषेध हें कांहीं न जाणून स्वभावेंकरून उचिताचें आचरण करितो. जसें एकादें बालक संकल्पविकल्पविरहित असून संस्कारेंकरून बाह्यचेष्टा करितें;—त्यामध्यें कांहीं चेष्टा शुभ असतात, कांहीं अशुभ असतात, परंतु बालक त्याचे गुणदोष जाणत नसतें;—देवाची पूजा केली असतां हित होईल किंवा न केली असतां दोष जडेल हीं दोन्ही बालक नेणून फक्त संस्काराच्याच जोरानें खेळत असतें, त्याप्रमाणें ज्ञानी पुरुष इंद्रियांच्या वृत्ति न जाणूनच कर्में करितो व त्याला कर्म आणि अकर्म किंबहुना अखिल विश्व ब्रह्मरूप दिसतें. त्याला ब्रह्मावांचून कांहींच दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीं.

सर्वत्र ब्रह्मदर्शन होण्यासाठीं श्री वसिष्ठानीं पुढील निरूपण सुरेख रीतीनें केलें आहे. ब्रह्माच्या पोटीं विश्व सांचलें आहे, ब्रह्माशिवाय जगताची गोष्टच समूळ खोटी समजली पाहिजे. जसा एकादा लांकडाचा खांब सुतारानें कोरावयाच्या अगोदर त्यामध्यें पुतळ्या असतात, फक्त सुतारानें तो कोरल्यावर पुतळीची आकृति दिसून शोभा येते. याचा अर्थ असा कीं, खांबाशिवाय पुतळीचा ठसाच होत नाहीं, तद्वत् सर्व जगत् ब्रह्माचे ठायीं मुरून गेलें असतें. तसेंच आकाशामध्यें सर्वत्र वायु भरलेला असतो, तो हालला म्हणजेच शरीरास अनुभव येतो, एरव्हीं तो नाहींच असें वाटतें. पृथ्वींच्या पोटीं शरावादिक असतात, कापसामध्यें वस्त्रें असतात, सुवर्णामध्यें अलंकार असतात, तद्वत् सकल विश्वाचें अधिष्ठान ब्रह्म होय. जें ज्याचें अधिष्ठान, तें तद्रूप होय असा सिद्धान्त

आहे. उंसामध्यें जशी साखर, गुळामध्यें गोडी, आकाशामध्यें शब्द, शिंपेमध्यें रुपें, त्याप्रमाणें विश्व ब्रह्मामध्यें रहातें व केवळ अज्ञानानें भिन्न दिसतें. याकरितां प्रथम सर्वांचा निरास करावा, नंतर स्वस्वरूप साधावें, म्हणजे सर्वत्र पूर्णब्रह्माचें दर्शन घडतें.

सौम्यांभसि यथा वीचिर्न चास्ति न च नास्ति च ।।
तथा जगद्ब्रह्मणीदं शून्याशून्यपदं गतं ।। १

--योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं--समुद्रामध्यें जल कधीं गंभीर दिसतें, कधीं लहरीमुळें अनेक भासतें. समुद्रावर लाटा असोत किंवा नसोत, सर्वत्र उदक एकच असतें. त्याप्रमाणें विश्व असो किंवा नसो, ब्रह्माशिवाय कशाची प्रतीति होत नाहीं. भेददृष्टीनें विश्व भासतें, परंतु ज्ञानदृष्टीनें ब्रह्मच असतें. आरसा पुढें ठेविला असतां दुसरें मुख; एरव्हीं मुख एकच असतें. आरशांत नवें मुख उत्पन्न होत नाहीं किंवा आरसा हातांत घेतला नसतां मुख लपत नाहीं. यावरून पहातां आरशाच्या उपाधीमुळें एका वस्तूमध्यें द्वैतबुद्धि प्रकट झाली, तद्वत् उपाधीचा त्याग केला असतां निरुपाधिक एकटें ब्रह्म उरतें. अज्ञानोपाधीनें अनेक प्रकारांनीं विश्व दिसलें तरी उपाधिनाशानें ब्रह्म एकच आहे. अनेक अवयव, अनंत रूपें, नाना आकार, भिन्नभिन्न नामें जरी व्यक्त झालीं, तरी अधिष्ठानाच्या ज्ञानानें अखिल भेद नष्ट होतो. या रीतीनें विचार करितां मन, बुद्धि, प्राण, इंद्रियें, देह, इंद्रियव्यापार इत्यादि सर्व ब्रह्मरूपच होत. पाताल, मृत्युलोक, स्वर्ग, दिशा, विदिशा, नभोमंडल वगैरे जगदाभास परमात्माच होय.

स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात् स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमिति । —छांदोग्य

म्हणजे—पुत्रदारादि जिवलग पदार्थ,—देणें, घेणें, चालणें, बोलणें, निद्रा, जेवणें इत्यादि इंद्रियव्यापार परमात्मस्वरूप होत. श्रवण, श्रवणीय, श्रोता,—भोगणें, भोग्य, भोक्ता,—ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान इत्यादि सर्व त्रिपुटि ब्रह्मरूप होत. जें जें आपण पाहतों, ऐकतों, ज्या ज्या पदार्थाचें अवघ्राण करितों, ज्याची चव घेतों ते सर्व परमात्मरूप होत. हातांचें देणें घेणें, चरणांचें चालणें, रतिसुख भोगणें, गुदाचा व्यापार, मनाचें संकल्पन, बुद्धीचें बोद्धव्यपण इत्यादि व्यापार ब्रह्मावेगळे कांहीं नव्हत. उदकामध्यें उदक घालावें, तों अगोदरच तें परिपूर्ण असतें, अशाच तऱ्हेची सर्व व्यापारांची स्थिति आहे.

किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किं ॥
आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्पांबुना यथा ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं—देह, इंद्रियें, इंद्रियव्यापार इत्यादि सर्व पदार्थ ब्रह्मरूप असल्यामुळें येणें, जाणें, करणें, होणें हीं देखील आत्मरूप होत. प्रलयकालच्या उदकानें अखिल विश्व भरून जातें, त्याप्रमाणें आत्म्यानें सर्व जग व्यापून गेलें आहे, म्हणून सर्व क्रिया ब्रह्मरूप होत. श्री वसिष्ठ म्हणाले, हे रामचंद्रा, याकरितां जसा आहेस तसाच रहा, म्हणजे सहजस्थितीचा सर्वदा अनुभव येईल.

हें ऐकून श्री रामचंद्रास ब्रह्मस्थितीचा पूर्ण अनुभव येऊन देह रोमांचित झाला, प्रेमानें कंठ दाटून गेला,

डोळ्यांतून अश्रुपात चालला, हृदयाकाशांत आनंद न मावून इंद्रियद्वारा व्यक्त होऊं लागला, स्वेदकण शरीरावर दिसूं लागले. शुद्धतत्त्वाचें उत्थान होऊन परमानंदानें शरीर डोलूं लागलें. अद्वैतप्रतीति अशी झाली कीं देहाचा विसर पडला. रामचंद्राचा आनंद त्रिभुवनांत माईना. अशा प्रकारचे अष्टभाव उत्पन्न होऊन सत्त्वगुणांत विरून गेले, सत्त्वशान्तीमध्यें दृश्याचा लोप झाला. ही रामंचद्राची समाधि अवलोकन करून श्री वसिष्ठास परमानंद झाला. उघडच आहे कीं, शिष्य परिपूर्ण झाला म्हणजे गुरूच्या आनंदास पारावरच नाहीं. मग समाधीचें व्युत्थान करवून श्री वसिष्ठानीं रामचंद्रास आलिंगन दिलें आणि सांगितलें कीं, याच स्थितीचा अवलंब कर. हे रामचंद्रा, तूं धन्य आहेस, कारण अतिदुर्घट जी सहजस्थिति ती तुला प्राप्त झाली आहे. तुझ्या भाग्याची गणना नाहीं. असें म्हणून श्री वसिष्ठानीं रामचंद्रास फिरून पोटाशीं धरिलें, आणि दोघेहि एकमेकांच्या पोटीं जिरून जाऊन द्वैतभाव समूळ नष्ट झाला. पुत्रोत्पत्तीनें पित्यास जो आनंद होतो, तो, शिष्यास बोध उत्तम ठसला असतां गुरूस जो आनंद होतो त्यापुढें कस्पटासमान आहे. अशा तऱ्हेनें ऐक्यस्थितींत कांहीं वेळ राहिल्यावर अतिप्रयासानें त्यांची मिठी सुटली. मग श्री रामचंद्र म्हणाले, हे सद्गुरो, मी आनंदसागरांत बुडून गेलों, आतां दृश्याची स्फूर्ति घडत नाहीं, देहाचें अनुसंधान सुटून गेलें. परमात्म्याशिवाय अणुमात्र कशाचेंहि भान होत नाहीं. सर्वत्र आत्मानंद भरून गेला आहे, आपणाशिवाय वेगळें कांहीं उरलें नाहीं. हे सद्गुरो, तुझ्या प्रसादानें मीच

एकटा त्रिभुवनांत राहिलों आहें, माझ्याशिवाय दुसरें कांहीं दिसतच नाहीं, जनीं वनीं मीच एक आहें. क्रिया, कर्म, कारण भासत नाहीं; देहादि इंद्रियें, प्राण सर्व चैतन्यरूप झालीं आहेत. आतां मला कांहीं कर्तव्य उरलें नाहीं. माझ्याशिवाय वेगळी वस्तूच नाहीं. मी व्यापक, चिद्रूप, अनन्त झालों. क्रियादि समस्त व्यवहार माझ्याहून वेगळे भासत नाहींत. असें बोलतां श्री रामचंद्र सद्गदित होऊन समाधीमध्यें निमग्न झाले.

ही स्थिति पाहून श्री वसिष्ठ, विश्वामित्र, दशरथ व सर्व सभासद यांस परम हर्ष वाटला. समाधीचें व्युत्थान झाल्यावर दशरथानें रामलक्ष्मणांस विश्वामित्राचे स्वाधीन केलें, आणि सर्व सभासदांनीं जयजयकार केला.

प्रकरण सोळावें

उपसंहार

एक सकळांचा अंतरात्मा । विश्वीं वर्ते जो विश्वात्मा ।
द्रष्टा साक्षी ज्ञानात्मा । मानिती एक ॥ १

—रामदास

लोकमान्य झालेल्या योगवासिष्ठाच्या आधारानें अद्वैतविद्येची एकसारखी संगति दाखविणारा प्रबंध सहापासून पंधरापर्यंत प्रकरणांत संपूर्ण झाला. या प्रबंधावरून श्रुत्युक्त व श्रुतिबोधित जी आत्मविद्या तिचें परिज्ञान वाचकांस उत्कृष्ट होईल असा भरंवसा आहे. वैदिकधतर्मतत्त्वाचा पायाच वैराग्य होय. तीर्थाटनामुळें श्री

एकटा त्रिभुवनांत राहिलों आहें, माझ्याशिवाय दुसरें कांहीं दिसतच नाहीं, जनीं वनीं मीच एक आहें. क्रिया, कर्म, कारण भासत नाहीं; देहादि इंद्रियें, प्राण सर्व चैतन्यरूप झालीं आहेत. आतां मला कांहीं कर्तव्य उरलें नाहीं. माझ्याशिवाय वेगळी वस्तूच नाहीं. मी व्यापक, चिद्रूप, अनन्त झालों. क्रियादि समस्त व्यवहार माझ्याहून वेगळे भासत नाहींत. असें बोलतां श्री रामचंद्र सद्गदित होऊन समाधीमध्यें निमग्न झाले.

ही स्थिति पाहून श्री वसिष्ठ, विश्वामित्र, दशरथ व सर्व सभासद यांस परम हर्ष वाटला. समाधीचें व्युत्थान झाल्यावर दशरथानें रामलक्ष्मणांस विश्वामित्राचे स्वाधीन केलें, आणि सर्व सभासदांनीं जयजयकार केला.

प्रकरण सोळावें

उपसंहार

एक सकळांचा अंतरात्मा । विश्वीं वर्ते जो विश्वात्मा ।
द्रष्टा साक्षी ज्ञानात्मा । मानिती एक ॥ १

—रामदास

लोकमान्य झालेल्या योगवासिष्ठाच्या आधारानें अद्वैतविद्येची एकसारखी संगति दाखविणारा प्रबंध सहापासून पंधरापर्यंत प्रकरणांत संपूर्ण झाला. या प्रबंधावरून श्रुत्युक्त व श्रुतिबोधित जी आत्मविद्या तिचें परिज्ञान वाचकांस उत्कृष्ट होईल असा भरंवसा आहे. वैदिकधतर्मतत्त्वाचा पायाच वैराग्य होय. तीर्थाटनामुळें श्री

रामचंद्राच्या ठायीं वैराग्यवृत्ति परमावधीची बाणून गेली होती व हा अधिकार जाणून श्रीमद्वसिष्ठानीं पायरी पायरीनें आत्मविद्येची भूमिका सिद्ध करीत करीत अखेर शिष्यास अखंडानुभव आणून दिला. श्री रामचंद्रास सर्वत्र ब्रह्मदर्शन घडून अद्वैतरसाची कशी प्राप्ति झाली हें या प्रबंधावरून स्पष्ट होत आहे.

वर्णाश्रमप्रतिपालन, वेदान्तशास्त्राचें श्रेष्ठत्व, पुनर्जन्म, प्रारब्ध, संचित व क्रियमाण हे आर्यतत्त्वज्ञानाशीं व आर्यधर्माशीं संलग्न असलेले जे विषय त्यांचें निरूपण दोनपासून पांचपर्यंत प्रकरणांत केलें आहे.

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥

या गीतावाक्यांत नमूद केल्याप्रमाणें चातुर्वर्ण्याची पद्धति आर्यसमाजाच्या मुळाशींच जखडलेली आहे. या पद्धतीनें श्रमविभाग होऊन अनेक तऱ्हेनें समजाचें कल्याण झालें आहे. यूरोपखंडाच्या इतिहासांत सामाजिक असंतोष (Socialism) नास्तिकपणा (Nihilism) वगैरे जे प्रकार आढळून येतात त्याचा भरतखंडात पूर्ण अभाव होण्यास चातुर्वण्यपद्धातिच मुख्य कारण आहे, असे उद्गार अनेक पाश्चात्य पंडितांनीं काढिलेले आहेत. शिवाय इंग्लंद वगैरे देशांत Poor laws दारिद्र्यविमोचनार्थ उपायांचा आश्रय जसा राज्यकर्त्यांस करावा लागतो तसा भरतखंडांत मुळींच अवश्य नाहीं, कारण एथें गरीब लोकांची तरतूद समाजाकडूनच होत असते. याकरितां सहस्त्रावधि वर्षें चालत आलेली ही घटना कायम राखून निरनिळया आश्रमांचा योग्य कालीं अवलंब करून कृतार्थ होणें हें प्रत्येक आर्याचें कर्तव्य होय.

उपोद्घातांत अद्वैतशास्त्राचा व योगशास्त्राचा प्राचीन काळापासून संक्षिप्त इतिहास देऊन वेदान्तशास्त्र हें नांव अद्वैतमतासच कां लागतें व रामानुजादि पंथांस कां लागत नाहीं हें स्पष्ट केलें आहे. वेदप्रतिपादित अद्वैतमत बादरायणानीं सूत्ररूपानें ग्रथित केलें व शंकराचार्यांनीं त्याची प्रसिद्धि आठव्या शतकांत भरतखंडभर केल्यावर अनेक कविवर्यांनीं व साधूंनीं त्याचा फैलाव सर्व प्रकारच्या लोकांत केला, असें जें प्रतिपादन उपोद्घातांत केलें आहे त्याचें आतां समर्थन करूं.

शंकराचार्यांनीं तात्कालीन मतवादींशीं वाद करून व भाष्यादि ग्रंथ लिहून कित्येक मतांचें अद्वैतमतास उपकारकत्व सिद्ध केलें आणि शाक्त, वैष्णव, शैव इत्यादि देवतोपासकांस उपासनेचें पर्यवसान अद्वैतप्रतीतींत कसें करावें हें शिकविलें. तसेंच पंचायतनपूजेचा प्रकार सुरू करून निरनिराळ्या उपासकांमधील द्वेष आचार्यांनीं मोडून टाकिला आणि इतर दर्शनांची वेदान्तशास्त्राशीं संगति दाखवून त्या शास्त्रास पूर्णदशेला आणिलें व त्यालाच सर्व लोकांस समजेल असें रूप देऊन त्याचा राष्ट्रधर्म बनवून सोडिला. ही जी आचार्यांनीं अपूर्व कामगिरी केली त्याचीं लवकरच उत्कृष्ट फलें निदर्शनास आलीं. इसवी सनाच्या नवव्या शतकांत बौद्ध धर्माचा भरतखंडांत बीमोड झाला, आणि बाराव्या शतकापासून पंजाब, बंगाल, उत्तरहिंदुस्थान, महाराष्ट्र वगैरे प्रांतांत अनेक उपदेशक व साधुपुरुष निर्माण होऊं लागले. उत्तरहिंदुस्थानांतील दोन साधु महाराष्ट्र देशांत प्रसिद्ध असून त्यांचीं कवनें या प्रांतांत आबालवृद्धांस विदित आ-

हेत. हे साधु म्हणजे तुळशीदास व कबीर होत. तुळशीदास हा वाल्मिकाचा अवतार व कबीर हा शुकाचा अवतार असें म्हणतात.

इसवी सनाच्या तेराव्यापासून अठराव्या शतकापर्यंत सहाशें वर्षांत महाराष्ट्र देशांत पुष्कळ कवि प्रसिद्ध झाले. साधुत्वाच्या दृष्टीनें पहातां मराठी कवितेचे तीन काल ठरवितां येतात. तेराव्या शतकांतील नामदेव--ज्ञानदेव यांचा काल हा पहिला, सोळाव्या शतकांतील एकनाथांचा काल हा दुसरा, व सतराव्या शतकांतील तुकाराम--रामदासांचा काल हा तिसरा होय. या तिन्ही कालांत भक्तिमार्गाची विलक्षण प्रगति झाली. तुळशीदास, कबीर, निश्चलदास व बहुतेक सर्व महाराष्ट्र कवि साधु असून शांकरमतानुयायी अतएव पूर्ण अद्वैती होते. आद्य महाराष्ट्रकवि जो मुकुंदराज त्याचे 'परमामृत' व 'विवेकसिंधु' हे दोन्ही ग्रंथ शांकरदर्शनाचा आधार धरून रचिले आहेत.

> श्रीशांकरोक्तिविरी । मी बोलिलों मराठी वैखरी ॥
> म्हणूनि एथ धरावी चतुरीं । शास्त्रबुद्धि ॥ १
> ज्यां आपुली निजवाणी । पवित्र केली तिहीं वचनीं ॥
> ते प्रीति पावो पिनाकपाणी । श्री मुकुंद म्हणे ॥ २
>
> —मुकुंदराज

ज्ञानेश्वर आपणास—

> भाष्यकारातें वाट पुसत ।

जाणारे असे म्हणवीत. रामानुजादि नवे धर्मपंथ उत्पन्न करणारांचीं मतें प्रचलित असून महाराष्ट्र व इतर साधु कवींनीं त्याचा अवलंब न करितां फक्त शंकरा-

चार्यांच्या अद्वैतमताचाच स्वीकार करून फैलाव केला ही गोष्ट फार महत्त्वाची असून त्यावरून शंकराचार्य-प्रतिपादित मताचा श्रेष्ठपणा सिद्ध होतो व सर्व भरत-खंडांतील श्रुतिसिद्धान्तानुरूप प्रवृत्ति कशी होती हें निर्विवाद व्यक्त होतें. ज्ञानेश्वर हे वेदान्ती म्हणजे अद्वैतमताचे असून त्यानींच महाराष्ट्रांत भागवत धर्माचा पाया घातला असें म्हटलें पाहिजे. अद्वैतमताचा भागवत धर्माशीं असणारा अपूर्व मिलाफ आधुनिक पंडितांच्या बुद्धीमध्यें आरूढ होणें अत्यन्त इष्ट आहे. अधुनिक पंडितांची अशी समजूत झालेली दिसते कीं अद्वैतमत कुचकामाचें असून भक्तिमार्ग काय तो श्रेष्ठ होय. या त्यांच्या वेडगळ समजुतीनें नवे नवे धर्मपंथ सुरू करण्याच्या भरीस ते पडत आहेत. परंतु त्यांतहि त्यांची मोठी चुकी होत आहे. ती अशीं कीं, निराकार व निर्गुण देवाची एकदम उपासना घडणें अशक्य आहे, व एक धर्मास चिकटून न राहतां भिन्न भिन्न धर्मांचीं प्रमेयें एकवट करून बनविलेल्या देवाचीहि उपासना दुर्घट होय.

वास्तविक पहातां अद्वैताचें द्वैताशीं विलक्षण संमेलन नजरेस येतें व तें तुळशीदास, कबीर, निश्चलदास यांनीं हिंदी भाषेंत व महाराष्ट्र साधु कवींनीं मराठी भाषेंत व्यक्त केलें आहे. अद्वैताचें म्हणजे परमात्म्याचें ज्ञान द्वैताची म्हणजे सगुणाची उपासना केल्याशिवाय प्राप्त होत नाहीं. निर्गुण निराकार असा परमात्मा केवळ स्वसंवेद्य असून त्याचें ज्ञान श्रुतीशिवाय होणें अशक्य आहे, याकरितां परमात्म्याची उपासना बहिरंग साधनांनीं न होतां तो फक्त अनुभवगम्य रहातो. आत्म्याची उपासना म्हणजे

सर्वत्र ब्रह्मदर्शनच होय. उपासना जर करणें आहे तर ती सगुण देवतेची शक्य आहे. नारद एवढे ब्रह्मनिष्ठ असून भक्तीकरितां त्यांस द्वारकेस जाणें भाग पडे. भागवत धर्म जो म्हणतात तो प्रथम नारदानीं सुरू केला हें पुढील उताऱ्यावरून ध्यानांत येईलः—

नारदा तूं भगवद्रूप । तुझे भेटी करी निष्पाप ॥
तुवां कृपा केलिया अल्प । स्वयें चित्स्वरूप ठसावें ॥ १
तुझेनि भक्तिसि महिमा अमूप । तुझेनि वाढला भक्तिप्रताप ॥
तुझेनि भक्ति भगवद्रूप । तूं चित्स्वरूप निजनिष्ठा ॥ २
तूं भक्तिप्रकाशकू दिवटा । कीं भक्तिमार्गीचा मार्गद्रष्टा ॥
नारदा तुझा उपकार मोठा । भक्तीच्या पेठा वसविल्या तुवां॥३
मुख्य भागवतशास्त्र पूर्ण । तुवां व्यासासि उपदेशून ॥
प्रकट करविलें दशलक्षण । दीनजन उद्धरावया ॥ ४

—एकनाथ

ब्रह्मनिष्ठास सगुणाची आवड असणें ह्यावरूनच उपासनेचें अद्वैतास किती उपकारत्व असतें हें सिद्ध होतें. आणखी असा चमत्कार आहे कीं, अद्वैतशास्त्रांतील जो परमात्मा त्यास भागवतधर्मांत ' श्रीकृष्ण ' अशी संज्ञा दिली आहे. उदाहरणार्थ—

भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्व संशयाः ॥
क्षीयंते चास्य कर्माणि तास्मिन् दृष्टे परावरे ॥ १

—कठोपनिषद्

हें जें काठकांत वचन आहे त्याचें रूपांतर श्रीमद्भागवतांत येणेंप्रमाणें आढळतें:—

भिद्यते हृदयग्रंथिच्छिद्यंते सर्व संशयाः ॥
क्षीयंते चास्य कर्माणि मयि दृष्टे परावरे ॥ १

—भागवत

या ठिकाणीं पूर्व वचनांतील परमात्माबोधक 'तस्मिन्' या पदाचे जागीं, दुसऱ्या वचनांत श्रीकृष्णद्योतक 'मयि' असें पद घातलें आहे. श्रुतींतील आत्मविषयक सिद्धान्त भागवतधर्मांत कृष्णपर केले आहेत.

तुकाराम अद्वैतरसाचा पूर्ण आस्वाद घेणारे होते, हें पुढील अभंगावरून स्पष्ट होईल:—

गोडीपणें जैसा गूळ । तैसा देव झाला सकळ ॥ १
आतां भजो कवणेपरी । देव सबाह्य अभ्यंतरीं ॥ २
उदका वेगळा । नव्हे तरंग निराळा ॥ ३
हेम अलंकारा नाम । तुका म्हणे तैसे आह्मी ॥ ४

—तुकाराम

अशा रीतीनें

एकमेवाद्वितीयम् —छांदोग्य
वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ।
—छांदोग्य

या तत्त्वांत जरी तुकाराम निमग्न असत, तथापि केव्हां केव्हां निर्गुणाची उपासना अवघड वाटून सगुण ब्रह्मापुढें प्रेमानें नाचल्याशिवाय त्यांचें समाधान होत नसे. याविषयीं पुढील अभंग मासलेवाईक आहे:—

अद्वैतीं तो माझें नाहीं समाधान । गोड हे चरणसेवा तुझी ॥ १
करूनि उचित देई हेंचि दान । आवडे कीर्तन नाम तुझें ॥ २
देवभक्तपण सुखाचा सोहळा । ठेवूनि निराळा दावी मज ॥ ३
तुका म्हणे आहे तुझें हें सकळ । कोणी एके काळीं देई मज ॥ ४

—तुकाराम

नामदेव हा उद्धवाचा अवतार मानिला आहे. त्याच्या इतका आवडता भक्त श्री विठ्ठलास कोणीहि नव्हता.

इतकी त्याची उपासना दृढ असून, सद्गुरुप्रसादानें अद्वैतप्रतीति होईपर्यंत तो अपूर्णच राहिला. ह्याबद्दल नामदेवचरित्रांत एक प्रसिद्ध आख्यायिका आढळून येते, ती येणेंप्रमाणें:—

एकदां असें झालें कीं, कार्तिकी एकादशीकरितां संतमंडळी पंढरीस जमली. तींत निवृत्तिनाथानीं असें पाहिलें कीं गुरूस शरण गेला नाहीं असा एक नामदेव मात्र आहे. तर आज ही गोष्ट त्याला कळवावी अशा हेतूनें त्यानीं गोऱ्या कुंभाराकडे पाहून म्हटलें कीं, काका, आपणास कच्च्या--पक्क्या मडक्यांची परीक्षा असेलच! कारण आपला तो धंदा पडला. गोरोबानें तेव्हांच त्यांचा हेतु ओळखून म्हटलें कीं, होय, होय, तें माझें नित्याचेंच काम आहे. निवृत्तिनाथ म्हणाले कीं, बरें, तर मग परीक्षेस आरंभ करा. मग गोरोबानें हातांत थापटणें घेऊन संतांचे डोकीवर हाणूं लागला. तेव्हां प्रत्येकजण मार सहन करून उगीच बसला. नामदेवाची पाळी आल्याबरोबर, तो ओरडून म्हणाला कीं, काका, उगीच का मला मारितां? तें ऐकून संतमंडळी खदखदां हांसूं लागली. हा अपमान सहन न होऊन नामदेव लागलाच त्या मंडळींतून उठला, तों थेट देवळांत गेला आणि मोठ्यानें गळा काढून देवापुढें रडत बसला. तेव्हां देव त्यास म्हणाला कीं, नाम्या, अरे रडतोस का? नामा म्हणाला कीं, देवा! आजपर्यंत तुझी सेवा केली तिचें हें फळ मला मिळालें. संतमंडळीनें मला कच्चा ठरविला. इतकें बोलून नामदेव पुनः मोठ्यानें रडूं लागला. देव हांसून बोलले कीं, खरोखर तूं कच्चाच आहेस. तुला

वाटत असेल कीं मी तुजबरोबर बोलतों, खेळतों, जेवतों, पण हें कांहीं खरें नव्हे. कारण माझें स्वरूप याहून निराळें आहे, व तें सद्गुरूस शरण गेल्याशिवाय कळावयाचें नाहीं.

नामयासि बोले पंढरीनाथ । तुझें माझें एक चित्त ॥
जेवीं पुष्पांमाजी मकरंद । नाहीं द्वैत दोघांसी ॥ १
तेवीं तूं माझा जीवप्राण । नको बोलूं उदास वचन ॥
आतां सद्गुरूस शरण जाऊन । द्वैत खंडन करावें ॥ २

—महीपति

हे देवाचें निर्भीड भाषण ऐकून नामदेव चपापला, आणि शुद्धीवर येऊन म्हणाला कीं, महाराज, आपण म्हणतां त्या अर्थी मी कच्चा असेन, परंतु आतां गुरु कोणता पाहूं? आपण त्रैलोक्याचे गुरु आहां, तर आपणच मजवर कृपा करून गुरुमंत्र द्यावा. तेव्हां देव म्हणाले कीं, तसें होणें शक्य नाहीं. कारण मला देखील सद्गुरूचेच पाय धरावे लागतात.

अरे नामया ऐक वचन । मीं रामावतारीं जाण ॥
वसिष्ठासि जाऊन शरण । अध्यात्मज्ञान पुसिलें ॥ १
कृष्णावतारीं सांदीपनीसी । शरण गेलों सद्भावेंसी ॥
तेव्हांच आत्मज्ञान मजसी । प्राप्त जाहलें निश्चित ॥ २

—महीपति

मग देवाच्या सांगण्यावरून नामदेव मल्लिकार्जुनाचे देवळांत जाऊन पहातात तों पायतन चढवून दोन्ही पाय महादेवाचे पिंडीवर ठेवून विसोबा खेचर निद्रिस्त झाले होते. हें पाहून नामदेवास परम आश्चर्य वाटलें व तो विसोबांस म्हणाला कीं, साधुसंत म्हणवून हें पाप कसें

करितां? तेव्हां विसोबा म्हणाले कीं, वृद्धापकाळामुळें माझ्यानें हालवत नाहीं, याकरितां जेथें शिवलिंग नाहीं अशा ठिकाणीं तूंच माझे पाय उचलून ठेव. मग नामदेवानें जवळ जाऊन आपल्या हातांनीं विसोबाचे पाय पिंडीवरून उचलिले आणि खालीं ठेवण्याकरितां जागा पाहूं लागला, तों सर्वत्र शिवलिंगें दिसूं लागलीं. जिकडे जिकडे पाय फिरवी तिकडे तिकडे लिंगमय होऊन गेलें. घंटा, मृदंग, दर्शनास आलेले स्त्री-पुरुष सर्व कांहीं लिंगाकार दिसूं लागलें. विसोबाच्या पायांकडे पहावें तों लिंगच, आपणाकडे पहावें तरी लिंगच—याप्रमाणें चमत्कार पाहून नामदेवानें सद्गुरूचे पायांवर मस्तक ठेविलें. नंतर विसोबानें नामदेवास सर्वत्र ब्रह्मदर्शन करवून आत्मविद्येचा उपदेश केला. उपदेशाप्राप्तीनंतर नामदेवानें आपले स्थितीचें वर्णन येणेंप्रमाणें केलें आहे:—

बोलों ऐसे बोल । जेण बोलें विठ्ठल डोले ॥ १
प्रेम सर्वांगाचे ठायीं । वाचें विठ्ठल रखुमाई ॥ २
नाचूं कीर्तनाचे रंगीं । ज्ञानदीप लावूं जगीं ॥ ३
परेहूनि परतें घर । तिथें राहूं निरंतर ॥ ४
अवघी सत्ता आली हाता । नामयाचा खेचर दाता ॥ ५

—नामदेव

भक्तकथा सुधारसाप्रमाणें आहे असें जें महीपतीनें म्हटलें त्यांत संशय नाहीं. या एका गोष्टीवरून उपासना पूर्ण असतांहि अद्वैतज्ञानाची अवश्यकता किती आहे हें सिद्ध होतें. तसेंच उपासना सगुण देवतेशिवाय घडत नसून आत्मविद्या सद्गुरुकृपेनेंच लभ्य होय हें प्रमेय उघड होतें.

सद्गुरुकृपा व ईश्वरानुग्रह यांशिवाय भगवद्भक्ति व आत्मज्ञान हीं कधींहि प्राप्त होत नाहींत हा सिद्धान्त अनेक संस्कृत व महाराष्ट्र ग्रंथांत पदोपदीं आढळतो. ईश्वरानुग्रहानें अंगीं वैराग्य बाणतें व साधूचे ठायीं भक्ति बसते. ईश्वरानुग्रहानें सद्गुरूचा लाभ घडतो व अंतःकरणांत दयेचा पाझर सुटतो, हा सिद्धांत पुढील उताऱ्यावरून स्पष्ट होईल:—

माझी व्हावी चित्तशुद्धी । ऐशी उपजावया बुद्धी ॥
भगवत्कृपा पाहिजे आधीं । तैं साधनें सिद्धी पावती ॥१
साधनीं माझी मुख्य भक्ती । त्यांत विशेषें नामकीर्ति ॥
नामें चित्तशुद्धि चित्तीं । स्वरूपस्थितीं साधकां ॥ २
नामापरतें साधन । सर्वथा नाहीं आन ॥
नामें भवबंधछेदन । सत्य जाण उद्धवा ॥ ३

—एकनाथ

ईश्वरकृपेनें भगवद्भक्ति उत्पन्न होऊन आत्मज्ञान कसें होतें याविषयीं पुढील उतारा उत्कृष्ट आहे:—

माझे कृपेवीण निश्चित्तीं । कदा नुपजे माझी भक्ती ॥
माझी झालिया प्राप्ती । अन्यय भक्ति तो करी ॥ १
उद्धवा मी ज्यासि हृदयीं भेटें । तो मी हृदयामाजीं न संठे॥
सर्वात्मा सर्वरूपें प्रकटे । नव्हे धाकुटें स्वरूप माझें ॥ २
ऐसा मी प्रकटलियापाठीं । संसाराचि न पडे दिठी ॥
मावळे गुणेंसि भेदात्रिपुटीं । पळे उठाउठीं भवभय ॥ ३
समूळ उपडिती वासनेसि । संशय निमे जीवभावेंसि ॥
जेथ क्षयो झाला कर्मासि । जेवीं रवीपाशीं अंधारें ॥ ४
तेवीं गुण नासती स्वकार्येंसी । अविद्या नासे अज्ञानेंसी ॥
जीव नासे शिवपणेंसी । चिदाचिद्ग्रंथींसि अहंकारू ॥ ५
तेथ सोऽहं हंसाची बोलपण । न करितांचि जाहली जाण ॥

भेणें पळालें जन्ममरण । पडलें शून्य संसारा ॥ ६
यापरि भक्तियोगें गहन । माझें करूनियां भजन ॥
भक्त पावले समाधान । निज भजन जाण ऐसें ॥ ७

—एकनाथ

तेराव्या शतकांत महाराष्ट्र देशांत पुष्कळच साधु होऊन गेले व त्यांत ब्राह्मण, शूद्र, अतिशूद्र व स्त्रियाहि होत्या. शिवाय चमत्कार असा झाला कीं या वेळीं कांहीं कुटुंबांतील सर्वच मनुष्यें भगवद्भक्त असून कविता करीत. **निवृत्तिनाथ**, **ज्ञानदेव**, **सोपानदेव** व **मुक्ताबाई** हीं **सर्व** भावंडें; **नामदेव**, त्याचे आईबाप, त्याचे चवघे मुलगे, त्याची **बहीण**, त्याची मुलगी, त्याच्या चार सुना, त्याची दासी; **चोखामेळा**, त्याची बायको व कुटुंबांतील मनुष्यें,—हीं **सर्वजण** भजन करून अभंग रचीत. **ज्ञानदेव**, **चांगदेव**, **नामदेव**, **नागा जगमित्र**, **सांवत्या माळी**, **परिसा भागवत**, **गोरा कुंभार**, **विसोबा खेचर**, **चोखा मेळा** असे साधु ह्या वेळीं होऊन गेले.

भागवतधर्मरूपी इमारतीचा पाया **ज्ञानदेव**—**नामदेव** यांनीं घातला, **एकनाथानें** खांब बसविले आणि **रामदास** व **तुकाराम** यांनीं **कळस चढविला असें म्हणण्याचा प्रघात** असून त्याबद्दल **पुढील अभंग** आहे:—

संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ॥ १
ज्ञानदेवें घातला पाया । भारिलें देवालया ॥ २
जनार्दन एकनाथ । खांब दिला भागवत ॥ ३
तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश ॥ ४

—तुकाराम

नामदेवानें शतकोटि अमंग रचण्याचा पण केला व

तो शेवटीं तुकारामाचे मुखानें संपूर्ण झाला. ज्ञानदेवानीं भावार्थदीपिकादि ग्रंथ लिहिले, एकनाथानीं भागवतादि ग्रंथ रचिले, रामदासानीं दासबोधादि ग्रंथ लिहिले व इतर संतांनीं अनेक कवनें केलीं. हें जें त्यांनीं महत् कार्य केलें तें त्यांचें कर्तव्य असून प्रत्येक साधूनें व कवीनें इतर जनांस भक्तिमार्गी लावून देणें हेंहि कर्तव्य मानिलें आहे. तसेंच संपूर्ण ज्ञानाचा उगम जो वेद त्याचा अर्थ बहुजनांस समजावून देणें हें जसें श्रीमत् शंकराचार्य व श्रीमत् विद्यारण्य यांनीं आपलें कर्तव्य मानून तें तडीस नेलें, तद्वत् महाराष्ट्र कविवर्यांनीं व साधूंनींहि तेंच आपलें कर्तव्य मानिलें होतें.

धर्म रक्षावयासाठीं । करणें आटी आम्हांसि ॥ १
वाचा बोलों वेदनीति । करूं संतीं केलें तें ॥ २
न बाणतां स्थिति अंगा । कर्म त्यागी तो लंड ॥ ३
तुका म्हणे अधम त्यासी । भक्ति दूरी हरीची ॥ ४

—तुकाराम

तुकारामाची वेदांवरील निष्ठा कशी होती हें पुढील अभंगावरून ध्यानांत येईल:—

मातेचीं जो थानें फाडी । तया जोडी कोण ते ॥ १
वेदा निंदी तो चांडाळ । भ्रष्ट सुतकीया खळ ॥ २
आगी लावी घरा । मग वसती कोठें थारा ॥ ३
तुका म्हणे वर्म । येरा नाचवितो भ्रम ॥ ४

ईश्वरानें मनुष्यास इतकीं बंधनें कां ठेविलीं आहेत, पशूप्रमाणें यथेच्छ आहार-विहारादि करण्यास मोकळीक कां दिली नाहीं, वर्णाश्रमधर्म कशास पाहिजेत, नित्यनैमित्तिक कर्मांचा उपयोग काय,--इत्यादि, परमार्थ-

दृष्ट्या अत्यंत महत्वाचे सिद्धान्त श्रुतिशास्त्रांच्या आधारानें एकनाथांनीं फारच मनोवेधक रीतीनें प्रतिपादिले आहेत. हें पुढील उताऱ्यावरून स्पष्ट होईलः—

न प्रेरितां शास्त्रें श्रुती । विषयीं स्वाभाविकीं प्रवृत्ती ॥
तिची करावया निवृत्ती । माझी वेदोक्ति प्रवर्तली ॥ १
एकाएकीं विषय त्याजन । करावया अशक्त जाण ॥
त्यासि वेद दावी दोषगुण । त्यागावया जाण विषयांसि ॥ २
हे माता हे सहोदर । एथ करूं नये व्यभिचार ॥
हे वेद न बोलतां अधिकार । तैं यथेष्टाचार विषयांचा ॥ ३
जेथवरी स्त्री पुरुष व्यक्ति । तेथवरी कामासक्ति ॥
मी नमितों न वेदोक्ति । तै व्यभिचारप्राप्ती अनिवार ॥ ४
यापरि म्यां सकळ लोक । स्त्रीकामें अति कामुक ॥
स्वदारगमन देख । केले वेदमुख वेदोक्तीं ॥ ५
याचपरि म्यां अन्नसंपर्क । वेदवादें नेमिले लोक ॥
येरवीं वर्णसंकर देख । होतां आवश्यक वेदेंवीण ॥ ६
तो चुकवावया वर्णसंकर । वर्णाश्रमाचा प्रकार ॥
वेद बोलिला साचार । विषयसंचार टाकावा ॥ ७
विषयांची जे प्रवृत्ति । तेचि अविद्या बाधी निश्चितीं ॥
जे विषयांची अतिनिवृत्ति । ती नांव मुक्ती उद्धवा ॥ ८
करावया विषयनिवृत्ती । वेदें द्योतिली कर्मप्रवृत्ती ॥
वर्णाश्रमाचार स्थिति । विषयासक्ति छेदकु ॥ ९
नित्यनैमित्तिक कर्मतंत्र । नाना गुणदोष प्रकार ॥
वेदें द्योतिले अधिकार । विरक्त नर व्हावया ॥ १०
स्वकर्मे होय चित्तशुद्धि । तेणें वैराग्य उपजे त्रिशुद्धी ॥
वैराग्य विषयावस्था छेदी । गुण कार्य उपाधि रजतम हे॥ ११
तेव्हां उरे शुद्ध सत्त्वगुण । तेथें प्रकटे गुरुभजन ॥
गुरुभजनास्तव जाण । ज्ञानविज्ञान घर रिघे ॥ १२
पूर्ण करितां भगवद्भक्ती । तैं गुरुभजनीं अधिकारप्राप्ती ॥
सद्गुरु महिमा सांगो किती । मी आज्ञावर्ती गुरुचा ॥ १३

गुरु ज्यावरी अनुग्रहो करी । त्यासि मी ... उद्धरी ॥
आदरें वाहूनिया शिरीं । निज ऐश्वर्ये ... सेवी ॥ १४
स्वाधिकारें स्वधर्मनिष्ठा । हा ... पुरुषाचा गुण मोठा ॥
तेणें फिटे गुणकर्म मळवटा । प्रिय वैकुंठा तो होय ॥ १५
निषेधमुखें करितां त्यागु । वेद त्यागविती विषयसंगु ॥
हें वर्म जाणेजि जो चांगु । तो होय निःसंगु महायोगी ॥१६
उद्धवा हें वेद गुह्यसार । तुज म्यां सांगितलें साचार ॥
ज्यालागीं शिणताति सुरनर । ऋषीश्वर तपस्वी ॥ १७
परी माझे कृपेंवीण ... हें नये कोणाचिये हाता ॥
तें तुज म्यां सांगितलें ...तां । तुझे हितार्था निजगुह्य ॥ १८

—एकनाथ

नामदेव-ज्ञानदेवांच्या काळीं सर्व जातींचे लोक पंढरीची वारी करीत व सारा वेळ भजनांत घालवीत. ब्राह्मणापासून अतिशूद्रापर्यंत सर्वांत भक्तिरसाचा ओघ सारखा वाहूं लागला. ब्राह्मणांत जसे ज्ञानदेव, सोपानदेव झाले, किंवा शूद्रांत नामदेव, गोराकुंभार झाले, तसेंच चोखामेळ्यासारखे अत्यंजहि भगवद्भक्त झाले. याविषयींची उपपत्ति खरोखर मनोरंजक आहे. भौतिक वैभव कोणासहि प्राप्त होवो, ज्ञानी स्त्रिया किंवा पुरुष जे जगतांत जन्मास येतात ते सर्व ईश्वराचे किंवा महान् विभूतींचे अवतार होत, अथवा योगभ्रष्ट महापुरुष त्या त्या कुलांत उत्पन्न झाले असें समजावें. ज्ञानदेव विष्णूचा, सोपानदेव शिवाचा, नामदेव उद्धवाचा, असे अवतार प्रसिद्ध आहेत. मुक्ताबाई आदिमायेचा अवतार होय, एरव्हीं ज्या वयांत मुलींचा अल्लडपणा देखील जात नाहीं, अशा वयांत संसाराचा तिरस्कार येण्यापुरतें आत्मज्ञान होऊन अत्यंत प्रेमळ भक्ति तिजमध्यें उत्पन्न झालीच न-

सती. मुक्ताबाई सतराव्या वर्षी मृत्यु पावली. ज्ञानेश्वरा-
चा सर्व कारभार बाविसाव्या वर्षीच आटोपला.

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ॥
अनेक जन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ १

—भगवद्गीता

इत्यादि सन्मान्य वचनांवरून, आणि पुनर्जन्म, प्रा-
रब्ध, संचित व क्रियमाण या विषयांवरील निबंधांत नि-
र्दिष्ट केलेल्या सिद्धांतांवरून . . होतें कीं, अनेक जन्मीं
सुकृत केलें असल्यामुळें विविदिषा उत्पन्न होऊन सद्गु-
रुकृपेनें आत्मज्ञान प्राप्त होतें. ज्ञानी पुरुषाच्या देहादि-
ष्ठित गुणांमुळें किंवा संचित कर्मांचे उपभोगार्थ उत्तम,
मध्यम किंवा अधम जन्म येतात. एकदां पूर्ण ज्ञान झालें
म्हणजे मग जातीची किंवा वर्णाची प्रतिष्ठा रहात नाहीं.
याविषयीं पुढील दोहरा विश्रुत आहे:—

संत बीज पलटे नही । जाते जूग अनंत ॥
ऊंचा नीचा घर जन्मत है । अखेर संत कीं संत ॥ १

हीन जातींत जन्मास येऊनहि अपूर्व ज्ञान प्रकट झा-
ल्याचीं उदाहरणें दृष्टीस पडतात. नामदेवानें झाडावर
कुऱ्हाड मारिली, तेव्हां जो रस गळूं लागला तें रक्त वा-
हत आहे असें समजून तो रडूं लागला व झाडास कसें
वाटलें असेल हें पाहण्याकरितां आपल्या देहावर प्रहार
करण्यास चुकला नाहीं. खाटिकाचा व्यापार करण्यास
बापानें शेखमहंमदास सांगितल्यावर, त्यानें प्रथम आ-
पलीच अंगुलि कापून घेतली, व ज्या जगांत असे घात
करून पोट भरावें लागतें तें सोडून देऊन धंद्याचाहि
त्याग केला.

शूद्र व हीन जातींत महापुरुष जन्मास आल्यामुळें या देशाचा विलक्षण फायदा झाला आहे. तेणेंकरून सर्व जातींत एकोपा होऊन वैमनस्य मोडून गेलें. सर्व प्रकारच्या लोकांत भगवद्भक्ति वाढून अद्वैताचा प्रसार झाला. महाराष्ट्रांतील भगवद्भक्त अद्वैतानुभवाशिवाय बहुधा आढळत नाहींत. खेड्यांतन हिंडून पहातां महार लोक देखील भक्तिपर व अद्वैत अभंग, पदें, दोहरे म्हणतांना व तद्विषयक निरूपण करितांना आम्हीं ऐकिलें आहे. भरतखंडांतील आबालवृद्ध, ज्ञानी, अज्ञानी ह्या सर्व लोकांचें पारमार्थिक वतन हेंच होय. असें वतन जगांतील कोणत्याहि राष्ट्रास प्राप्त झालेलें नाहीं. कशीहि राज्यक्रान्ति होवो, या वतनावर संतुष्ट राहून सर्व लोक सुखानें कालक्रमण करितात. जीवन्मुक्त पुरुष कोणत्याहि वर्णांत जन्मलेले असोत किंवा कोणताहि धंदा करोत, त्यामुळें त्यांस कमीपणा येत नाहीं. महाराष्ट्र कविवर्यांनीं लोकदरास पात्र केलेलें अद्वैतमत सर्व प्रकारच्या लोकांत भगवद्भक्तीशीं सामरस्य पावलेलें दृष्टीस पडतें यांत संशय नाहीं.

ज्ञानेश्वर, एकनाथ या साधूंनीं सर्व जातींच्या लोकांबरोबर भजन केलें, यावरून त्यांनीं चातुर्वण्यपद्धतीची अवहेलना केली असें समजण्याचा कोठें कोठें प्रघात दिसतो, परंतु ती चुकी आहे. भगवद्भक्तीस सर्व प्रकारचे लोक पात्र आहेत एवढेंच यावरून सिद्ध होतें. भागवतधर्म नवीन नसून त्याचा वेदाशीं, वेदान्ताशीं, योगाशीं किंवा पुराणांशीं विरोध नसून उलटें सामरस्य आहे. पाहिजे त्या मनुष्यास भक्तीची पात्रता आहे. ज्ञानेश्वर,

एकनाथ याच्या कृतीनें जातिजातींतलें वैमनस्य घालविलें. या भगवद्भक्तांनीं जातिबंधन मोडून सब् गोलंकार करण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. चातुर्वर्ण्यपद्धति आर्यसमाजाच्या मुळाशीं आहे हें त्यांस अमान्य नव्हतें. साधुसंतांनीं एकत्र भजन करून जातिद्वेष बुडाविला, जातिभेद नष्ट केला नाहीं. दुसरें, कोणत्याहि भक्तमंडळींत भक्तांची उपास्य देवता भिन्न भिन्न असली तरी चाले. हा चमत्कार श्रीमत् शंकराचार्यांनीं घडवून आणिला हे पूर्वीं विस्तृतपणें निरूपित केलेंच आहे. कोणत्याहि देवतेच्या उपासकाचा भगवद्भक्तांत समावेश होण्यास अडचण नसे. महाराष्ट्रांतील सर्व उपासकांची आपापल्या उपास्याबद्दल काय समजूत असे तें विचारसागरांतील—

अब्धि अपार स्वरूप मम । लहरी विष्णु महेस ॥
रवि विधि चंदा वरुन यम । सक्ति धनेस गनेस ॥ १

या दोहऱ्यावरून स्पष्ट कळेल. या प्रमेयाशीं समर्थक अशीं श्री समर्थ रामदासांच्या ग्रंथांत पुढील वचनें आढळतात:—

एक म्हणति विष्णु थोर । एक म्हणति रुद्र थोर ॥
एक म्हणति शक्ति थोर । सकळांमध्यें ॥ १
ऐसे आपुलालेपरी बोलती । परन्तु अवघेंचि नासेल कल्पान्तीं ॥
यत्दृष्टं तन्नष्टं हें श्रुती । बोलतसे ॥ २
आपुलाली उपासना । अभिमान लागला जनां ॥
त्याचा निश्चय निवडेना । साधुविण ॥ ३
साधु निश्चय करिती एक । आत्मा सर्वत्र व्यापक ॥
येर हें अवघेंचि मायिक । चराचर ॥ ४
एवं सकळांमध्यें थोर । तो एकचि परमेश्वर ॥
तयामध्यें हरिहर । होती जाती ॥ ५

भगवद्भक्तांचीं उपास्य दैवतें कशीं भिन्न होतीं तें पुढील वर्णनावरून ध्यानांत येईल. रामदास, तुळशीदास, कबीर हे रामभक्त होते; एकनाथ व जयरामस्वामी कृष्णभक्त; तुकाराम, चोखामेळा, नामदेव विठ्ठलभक्त; नरहरि सोनार व नागा जगमित्र शिवभक्त; जनार्दनस्वामी आणि नृसिंहसरस्वती दत्तात्रेयभक्त; मोरया गोसावी गणपतिभक्त होते. शंकराचार्योनीं सर्वांस पंचपूजारत करून निरनिराळ्या उपासकांमधील द्वेष मोडिला. या कामगिरीचा सुपरिणाम असा झाला कीं या देशांत जे भगवद्भक्त झाले, त्यांच्या उपास्य देवता भिन्न असूनहि ते एकत्र भजन करूं लागले. सर्व भक्त उपास्य दैवत ब्रह्मरूपीच मानीत. तिसरें, साधूसंतांस मूर्तिपूजा असंमत नसे. तें म्हणत कीं आम्ही मूर्तिपूजा करीत नाहीं, तर मूर्तिपूजेच्या द्वारें सगुण उपास्य देवतेस भजतों. सर्व साधुसंत मूर्तीचे म्हणजे सगुण ब्रह्माचे उपासक होते.

अवघें ब्रह्मरूप रिता नाहीं ठाव । प्रतिमा तो देव कैसा नव्हे ॥ १
नाहीं भाव तया सांगावें तें किती । आपुलाल्या मतीं पाखंडिया २
जया भावें संत बोलिले वचन । नाहीं अनुमोदन शाब्दिकांसी ॥ ३
तुका म्हणे संतीं भाव केला बळी । न कळतां खळीं दूषिला देव ॥ ४

—तुकाराम

भागवतधर्माचा उत्कर्ष गातांना, उपासनेशीं नित्य संबद्ध जें कर्म त्याची महाराष्ट्र कवींनीं अवहेलना केली असेंहि क्वचित् मानण्याचा प्रघात आहे, परंतु तो चुकीचा आहे. द्विजांनीं कर्म सोडावें असें कोणींहि म्हटलें नसून उलट त्याची प्रशंसाच केली आहे. कारण जीवन्मु-

क्तासहि देहपात होईपर्यंत कर्म सुटत नाहीं. साधुसंतांनीं जी ब्राह्मणाची निंदा केली आहे, त्यांतील एक उद्देश असा कीं ब्राह्मणांनीं शास्त्राज्ञेप्रमाणें वागावें, आणि दुसरा असा कीं भक्तीचा महिमा वाढवावा; कारण भक्तीशिवाय केवळ दंभाकरितां केलेलें अनुष्ठान फुकट होय.

आत्मज्ञानाविषीं । जंव निश्चिती नाहीं निकी ॥
तंव न व्हावें यागादिकीं । उदासीन ॥ १

—ज्ञानदेव

आचार प्रथम ब्राह्मणाचा धर्म । शौच नित्य नेम सत्य वाणी ॥ १
तप शम दम भूतदया पूर्ण । अखंड अनुसंधान स्वस्वरूपीं ॥ २
स्नान संध्या जप होम अध्ययनविधि । देवार्चन सिद्धी करूनि व्हावें
वैश्वदेव आणि अतिथिपूजन । नववें ब्रह्मयज्ञ आवश्यक ॥ ४
संपादुनी हे विधि सारावें भोजन । त्यावरि श्रवण पुराणाचें ॥ ५
सर्वकाळ व्हावें संतुष्ट मानस । असावा विश्वास वेदवचनीं ॥ ६

—नामदेव

धर्म रक्षावयासाठीं । करणें आटी आम्हांसि ॥ १
वाचा बोलों वेदनीति । करूं संतीं केलें तें ॥ २
न बाणतां स्थिति अंगीं । कर्म त्यागी तो लंड ॥ ३
तुका म्हणे अधम त्यासी । भक्ति दूषि हरीची ॥ ४

—तुकाराम

वेदीं जे जे बोलिले धर्म । तें तें आचरावें विहित कर्म ।
ज्याचा जैसा वर्णाश्रम । तोचि तेणें आचरावा ॥ १
स्वानंदभरित होऊनी मनीं । विश्वास असावा वेदवचनीं ॥
तुम्ही तो सर्वज्ञ संपन्न गुणीं । विचारा मनीं निजहित ॥ २
आपुला स्वधर्म टाकिला जर । तरी कैशा रीतीं तरतील नर ॥
जलचरांनीं त्यागितां नीर । तरी तरणोपाय कोणता ॥ ३

—महीपति

दुसरें असें कीं, एका वस्तूची स्तुति करितांना दुसऱ्या वस्तूची साहजिकपणें जी निंदा होते, ती वास्तविकपणें निंदा करण्याच्या हेतूनें केलेली नसून फक्त मुख्य वस्तूची स्तुति करण्याकरितां होय हें तत्त्व विरुद्ध सिद्धान्तांची एकवाक्यता करण्याचें मुख्य प्रमेय होय. प्राचीन पंडितांमध्यें ह्याच तत्त्वावरून विरुद्ध मतांची व्यवस्था लावण्याचा सांप्रदाय आहे.

न निन्दा निंद्यं निन्दितुं प्रवर्तते । अपितु विधेयं स्तोतुम् ।

श्रुति, दर्शनें, भगवद्गीता, महाराष्ट्र कवींचे ग्रंथ इत्यादिकांतील वचनांची जुळणी याच तत्त्वावर केली पाहिजे.

न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ।

—नारायणोपनिषद्

या वचनाप्रमाणें कर्म सोडावें असें जर मानिलें तर

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।।

—भगवद्गीता

या वाक्याशीं विरोध येतो. तसेंच

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया श्रुतेन ।

—कठोपनिषद्

या वचनावरून वेदशास्त्रांचा अभ्यास फुकट समजला तर श्रवणमननादि सर्व उपाय निरर्थक होतील. याकरितां साधु कवींच्या ग्रंथांत किंवा इतरत्र कर्माची निन्दा जी दृष्टीस पडते ती केवळ विधेय वस्तूच्या प्रशंसेकरितांच होय असें मानणें भाग आहे.

सोळाव्या शतकांत एकनाथानीं ज्ञानदेवाप्रमाणेंच भागवत धर्मास उत्तेजन दिलें. जनार्दनस्वामीनीं एकनाथास ज्ञानेश्वराचे भावार्थदीपिका, अमृतानुभव वगैरे ग्रंथ

शिकविले. ज्ञानेश्वरीवर एकनाथांचें इतकें प्रेम बसलें होतें कीं, त्यानीं लवकरच अनेक प्रती जमा करून त्यांजवरून एक शुद्ध प्रत तयार केली. श्रुतींचा अर्थ बहुजनांस समजून देणें हें जसें साधुसंत आपलें कर्तव्य मानीत, त्याप्रमाणेंच रामायण, महाभारत, भागवत, भगवद्गीता, योगवासिष्ठ इत्यादि ग्रंथांचें गुह्य महाराष्ट्र कवींनीं मराठी भाषेंत प्रकट केलें आहे. भावार्थरामायण व एकनाथी भागवत हे ग्रंथ केवळ प्रासादिक होत. एकनाथास भागवतधर्मरूपी इमारतीचा खांब असें म्हणतात. देहबुद्धीचा नाश, चित्तशुद्धि, व वासनाक्षय या तिन्ही गोष्टी संसारांत राहूनहि कशा साध्य करून घ्याव्या हें स्वतःच्या उत्कृष्ट आचरणानें एकनाथानीं सर्वांस शिकविलें.

भक्तिरसाची पराकाष्ठा करण्याकरितांच श्रीमद्भागवत हा ग्रंथ रचिला होता हें सर्वांस विश्रुत आहेच. एकनाथानीं तर नवविधाभक्तींचें वर्णन करण्यांत मूळ भागवतावरहि कडी केली आहे. भरतखंडांत उपासनामार्ग व अद्वैतविद्या यांचें अपूर्व संमेलन झाल्यामुळें महाराष्ट्र कवींच्या ग्रंथांस अत्यंत मोहकपण आलें आहे, या सिद्धान्ताची सत्यता विशेषेंकरून एकनाथी भागवतावरून व्यक्त होते. महाराष्ट्र साधु कवींच्या ग्रंथांत ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत व दासबोध यांस आद्यस्थानीं मानितात, तथापि भक्तिरसाच्या अलोट सिंधूंत मज्जन करणें असेल तर एकनाथी भागवताशिवाय दुसरा मार्गच नाहीं. या ग्रंथांत वर्णिलेला भागवतधर्म श्रुतींत वर्णिलेल्या आत्मैक्यभावनेशीं परम साम्य पावतो. वेदांतील जो परमात्मा तोच भागवतधर्मांतील श्रीकृष्ण होय एतद्विषयीं

कठोपनिषदांतील व श्रीमद्भागवतांतील वचनें पूर्वीं दिलीं-च आहेत. आत्मवित्, ब्रह्मनिष्ठ या श्रुतींतील संज्ञांबद्दल महाराष्ट्र कवींच्या ग्रंथांत साधु, संत हे शब्द योजिले आहेत. योगवासिष्ठांतील जीवन्मुक्ताबद्दल मराठी ग्रंथांत भगवद्भक्त हें पद आढळतें. श्रुतींत व योगवासिष्ठांत निर्गुणब्रह्माचें वर्णन असून भागवतांत सगुणब्रह्माचें वर्णन आढळतें. इंद्रियें व त्यांचे व्यापार आत्मस्वरूप मानावे असें श्रुतींत सांगितलें आहे, त्याबद्दल भागवतांत इंद्रियें व त्याचे व्यापार श्री कृष्णास अर्पण करण्यास सांगितलें आहे. ही तुलना स्पष्ट होण्याकरितां योगाचें पांचवें अंग जो प्रत्याहार तत्प्रतिपादक गोरखनाथांचीं वचनें व एकनाथी भागवतांतलि उतारा खालीं देतों:—

यं यं शृणोति कर्णाभ्यामप्रियं प्रियमेव वा ॥
तं तमात्मेति विज्ञाय प्रत्याहरति योगवित् ॥ १
अस्पर्शमथवा स्पर्शं यं यं स्पृशति चर्मणा ॥
तं तमात्मेति विज्ञाय प्रत्याहरति योगवित् ॥ २
अमेध्यमथवा मेध्यं यं यं पश्यति चक्षुषा ॥
तं तमात्मेति विज्ञान प्रत्याहरति योगवित् ॥ ३
अलौण्यमथवा लौण्यं यं यं स्पृशाति जिव्हया ॥
तं तमात्मेति विज्ञाय प्रत्याहरति योगवित् ॥ ४
अगंधमथवा गंधं यं यं जिघ्रति नासया ॥
तं तमात्मेति विज्ञाय प्रत्याहरति योगवित् ॥ ५

—गोरखनाथ

जें जें दृष्टी देखे आपण । थोर अथवा सूक्ष्म सान ॥
तें तें हरिरूप संपूर्ण । सहजें भजन अहेतुक ॥ १
जें जें वाचा वदे वचन । तें तें होय हरीचें स्तवन ॥
स्तव्य स्तविता ऊणखूण । हेहि आठवण विसरोनि ॥ २

शब्दीं शब्दातें शब्दविती । ते शब्दरूपें हरीची कथा ॥
शब्द द्योतक ज्या शब्दार्था ॥ ते अर्थग्राहकता हरीची ॥ ३
गंध घ्राणा होतां भेटी ॥ भोक्तेपणीं हरीची उटी ॥
तो घ्रेय घ्राता घ्राण त्रिपुटी ॥ स्वयें घोटी चिद्त्वें ॥ ४
रस रसना रसत्व बोध । तेथ निज भोक्ता गोविंद ॥
तो भोग्य भोक्ता भोजन संबंध । परी परमानंद निजबोधें॥५
शीत उष्ण मृदु कठिण । निजांगीं लागतां जाण ॥
तें अंगेंचि होय आपण । मृदु कठिण मिथ्यात्वें ॥ ६
करांची जे कर्तव्यता । तीतें चालवी अकर्ता ॥
यालागीं घेतां देतां । अकर्तात्मता हरिभजन ॥ ७

—एकनाथ

गोरखनाथांच्या वचनांत, जो जो प्रिय अथवा अ-प्रिय पदार्थ कानांनीं आपण ऐकतों, किंवा डोळ्यांनीं प-ह्रातों वगैरे तो तो पदार्थ आत्मरूप मानावा असें म्हट-लें आहे. भागवतांत इंद्रियांचे व्यापार हरिरूप समजले आहेत. तसेंच कोणत्याहि अवस्थेंतील चिद्रूपवृत्तीला नाथांनीं हरिभजन म्हटलें आहे.

जागृति स्वप्न सुषुप्ति । चिन्मात्रीं जडली वृत्ती ॥
चित्त चित्तत्वाची विसरे स्फूर्ती । या नांव मद्भक्ती उद्धवा ॥१

—एकनाथ

ही जी तिन्ही अवस्थांमधील चिद्रूपवृत्ति तीच ब्रह्मनि-ष्ठाची सर्वदा स्थिति असते हें पुढील वचनावरून कळेल:—

स्वप्नेऽपि चिन्मयं पश्येज्जाग्रतीव विशेषतः ॥
ईदृक् चेष्टा श्रुतश्रेष्ठवरिष्ठब्रह्मवादिनाम् ॥ १

अशा रीतीनें भागवतधर्माचीं प्रमेयें योगदर्शनावरू-न घेतलीं आहेत हें स्पष्ट आहे. म्हणून योगशास्त्राचा व भगवद्भक्तीचा काय संबंध आहे हें निरूपित करणें अ-

वश्य आहे. योगशास्त्राविषयीं असत्य कल्पना पुष्कळ ठि-
काणीं आढळून येतात. याचें मुख्य कारण असें दिसतें
कीं, योगाचे दोन प्रकार जे हठयोग आणि राजयोग यां-
चीं स्वरूपें व भेद यांविषयीं सामान्य लोकांस खरें ज्ञान
प्राप्त होत नाहीं. किती वेळ प्राणस्पंदनिरोधन करितां
येतें या तत्त्वावर हठयोगी अष्टांग बसवितात. अष्टांग
योगांतील पहिलीं चार अंगें—१ यम, २ नियम, ३
आसन, ४ प्राणायाम हीं दोन्ही प्रकारांस सारखींच लागू
पडतात; परंतु प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि यां-
चा अर्थ हठयोगी निराळाच करितात. हठयोग्यांचे म-
तानें प्राणायामांतील कुंभकावस्थेचा काल पाऊण मिनिट
धरून त्याचे बारापट म्हणजे सुमारें दहा मिनिटें कुंभ-
कावस्था साध्य झाली म्हणजे प्रत्याहार होतो, त्याचे बा-
रापट म्हणजे दोन तास कुंभक झाला तर धारणा होते,
त्याचे बारापट म्हणजे चोवीस तास कुंभकावस्था साध्य
झाली म्हणजे ध्यान होतें, आणि त्याच्या बारापट म्ह-
णजे बारा दिवस कुंभक साध्य झाला म्हणजे समाधि प्रा-
प्त होते. राजयोगाप्रमाणें होणारा या अंगांचा अर्थ पूर्वीं
दिलाच आहे व या ग्रंथांत सर्वत्र ‘ योग ’ शब्द राज-
योगाच्या अर्थीं योजिलेला आहे.

> ह्या ऐकतां अति गोड वाटे । परी करितां काळीज फाटे ॥
> परी न साधेचि महा हटें । एथ थकले लाठे सुरनर ॥ १
>
> —एकनाथ

या नाथांच्या वचनांत निर्दिष्ट केलेला हठयोग होय.
नामदेव, तुकाराम इत्यादि साधूंच्या कवनांत जेव्हां जे-
व्हां योगाची अवहेलना दृष्टीस पडते, तेव्हां ती हठयो-

गाची असें समजावें. व्यवहारांत देखील योगी म्हणजे हठयोगीच समजतात. योगमार्गानें इंद्रियांचा निग्रह करणें अवघड असें जेव्हां म्हटलें जातें, तेव्हां ती भाषा हठयोगांसंबंधानेंच होय.

वास्तविक पहातां योगदर्शनकार जे पतंजलि त्यांच्या योगसूत्रांत प्रत्याहारादि शेवटच्या चार योगांगांचा अर्थ राजयोगरीत्या केलेला आहे, व आधुनिककालीं सर्वत्र गुरुसांप्रदाय असाच आहे.

प्राणायाम एवाभ्यासक्रमेण वर्धमानः प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिशब्दैरुच्यते । —योगवासिष्ठ

म्हणजे प्राणायामाच्या कुंभकावस्थेतील कालमानभेदावरून प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि या संज्ञा पृथक् झालेल्या आहेत, परंतु हे चारी प्रकार प्राणायामच होत. अशा तऱ्हेचीं वचनें स्कंदपुराणांत व गोरखनाथांच्या ग्रंथांत आढळतात, तथापि हे प्रकार वर्तमानकालीं साध्य नाहींत असें सद्गुरूचें नेहमीं सांगणें असतें. असो, राजयोगरीत्या योग शब्दाचा अर्थ समजून उपासनेचा अंतर्भाव योगांत होतो हें उघड झालें. नित्यनैमित्तिक कर्मानुष्ठानानें चित्तशुद्धि झाल्यावर उपासना साध्य होते, उपासनेनें मनवासनांचा निरोध होऊन आत्मैकभावना सतत होण्याची पात्रता येते, व अशी भावना साहजिकपणें सतत होऊं लागेपर्यंत उपासना केलीच पाहिजे.

आत्मैकप्रत्ययो यावत्स्वभावात्संततो भवेत् ॥
कुर्यादुपासनं तावत्क्षीयंते वासनास्ततः ॥ १
—वार्तिकसार

उपनिषदांत अनेक उपासना सांगून शेवटीं आत्म्याची उपासना सांगितली आहे. ही उपासना साध्य झाली म्हणजे आत्मसाक्षात्कार होऊन आत्मवेत्ता किंवा ब्रह्मविद् अशी संज्ञा मिळते. भागवतधर्मांत कर्म, उपासना व ज्ञान ह्या तिहींचा अंतर्भाव उपासनेंतच केला आहे, परंतु सामान्य जनांस हा प्रकार समजत नाहीं. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं कर्माचा व ज्ञानाचा अंतर्भाव उपासनेंत जरी केला तरी तेणेंकरून कर्माचा किंवा ज्ञानाचा लोप होऊं शकत नाहीं. कर्माचा उपासनेंत अंतर्भाव होतो याचा अर्थ असा कीं प्रत्येक कर्म भगवंतास अर्पण केल्यामुळें कर्तृत्वभावच नाहींसा होतो, मग कर्म राहील कोठून ? तसेंच आपल्या हृदयांत भगवान् असून सर्वत्र व्यापून राहिला आहे अशा भावनेनेंच जर भगवद्भक्ति केली, तर ज्ञान तरी कोठून राहील? अशा रीतीनें पाहतां केवळ उपासना कायम राहून, उपासनेचें मुख्य अंग जें नामस्मरण तेवढ्यानेंच सर्व कार्य होतें. परंतु हें सर्वसंपादक नामस्मरण ज्ञानविज्ञानपूर्वक घडण्यास केवढी तयारी लागते हें विसरतां कामा नये.

याप्रमाणें उपासना किंवा भक्ति परिपूर्ण होऊन आत्मैक्यभावना होऊं लागली म्हणजे अनुभव कसकसे येतात, काय काय खुणा होतात याबद्दल विवेचन करूं. प्रथमतः अद्वैत मतानें, नंतर पौराणिक दृष्टीनें व शेवटीं महाराष्ट्र साधु कवींच्या तऱ्हेनें अनुभवांचा विचार करूं. पंधराव्या प्रकरणांत श्री वसिष्ठानीं श्री रामचंद्रास सर्वत्र ब्रह्मदर्शन करवून समाधिसुखांत निमग्न केलें असतां जी अवस्था प्राप्त झाली तिचें वर्णन झालेंच आहे. एथें ह्या-

हि विशेष लक्षांत ठेविला पाहिजे कीं, अद्वैतशास्त्रानुरोधानें होणारे अनुभव निर्गुणब्रह्मविषयक असतात. परंतु पौराणिक किंवा महाराष्ट्र कवींच्या दृष्टीनें होणारे अनुभव सगुणब्रह्मविषयक असतात. सगुणब्रह्मविषयक अनुभव पौराणिक व महाराष्ट्र कविसंबंधी अशा दोन तऱ्हेनें निरूपित करण्याचें कारण असें आहे कीं, श्री कृष्ण व उद्धव यांतील संबंध श्री विठ्ठल व नामदेव यांमधील संबंधाहून निराळ्या प्रकारचा वर्णिलेला आहे. नामदेव हा उद्धवाचा अवतार व कृष्ण तोच विठ्ठल—अशी जरी वस्तुस्थिति होती, तरी नामदेवाशीं विठ्ठलाची वागणूक निराळी होती. श्री विठ्ठल नामदेवाबरोबर बोले, चाले, खेळे, जेवी—इतकेंच नव्हे, तर नामदेवाचा वियोग सुद्धां विठोबास सहन होत नसे.

श्री कृष्णानीं उद्धवास श्रुतींतील प्रमेयें व वेदांचा अभिप्राय सांगून त्यांची भागवतधर्माशीं संगति दाखविल्याबरोबर उद्धवास समाधिसुखाचा अनुभव आला.

माझी पावावया स्वरूपसिद्धी । मळिणाचिये चित्तशुद्धि ॥
वेदु स्वधर्म प्रतिपादी । त्यागवी निषेधी विपयांतें ॥
तेथ अग्निहोत्रादि विधान । यज्ञांत कर्माचरण ॥
तें चित्तशुद्धीचें कारण । वैराग्य दारुण उपजवी ॥ २
दारुण वैराग्य उत्पत्ती । इहामुत्र विषयनिवृत्ती ॥
तेव्हां साधकासि माझी प्राप्ती । सहजस्थिती स्वभावें ॥ ३
कर्मकांडाचिये ये स्थिती । विधिनिषेध वेदोक्ती ॥
साधका माझी प्राप्ति । जाण निश्चिती या हेतू ॥ ४
विषयीं परम बाधा देखती । परि त्यागीं नाहीं सामर्थ्यशक्ती॥
ऐशिया साधकांप्रती । वेदें मद्भक्ती योतिली ॥ ५
अद्वैतबोधें करितां भजन । मी अनंत अपार चिद्घन ॥

भक्तीमाजी आकळे जाण । ये मद्रूपपण मद्भक्तां ॥ ६
तेव्हां भज्य भजक भजन । पूज्य पूजक पूजन ॥
साध्य साधक साधन । अवघा आपण स्वयें होय ॥ ७
हे उपासनाकांड स्थिति । साधकीं करूनि माझी भक्ति ॥
यापरि पावले माझी प्राप्ति । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ८
माया प्रतिबिंबित चैतन्य । त्वंपदार्थें वाच्य जाण ॥
ज्याच्या अंगीं जीवाभिधान । अविद्या जाण उपजवी ॥ ९
जेवीं स्वप्नामाजी आपण । आन असोनि देखे आन ॥
तेवीं अविद्यकत्व जाण । जीवपण एकदेशी ॥ १०
जो मायासंवलित चैतन्य । जो योगजन्य जगत्कारण ॥
जो सर्वद्रष्टा सर्वज्ञ । सदा संपन्न ऐश्वर्यें ॥ ११
ज्याची अकुंठित सहज सत्ता । जो परमानंदें सदा पुरता ॥
ज्यासी ईश्वरत्वें समर्थता । हे जाण वाचकता तत्पदार्थाची १२
जीवाचें सांडोनियां अज्ञानत्व । शिवाचें सांडूनि ईश्वरत्व ॥
दोहींचें शोधित जें लक्ष्यत्व । ऐक्य निजतत्त्व साधिती ॥१३
तत्पद त्वंपद वाच्यार्थ । दोहींचा सांडावा निश्चित ॥
ऐक्यें अंगीकारावा लक्ष्यार्थ । हा ज्ञानकांडार्थ उद्धवा ॥ १४
जीवशिवाचेनि ऐक्यें जाण । माझे चित्स्वरूपीं समाधान ॥
स्वयें पाविजे गा आपण । हें ज्ञानकांड संपूर्ण बोलिलें वेदें ॥१५
वेदा आदि मध्य अवसानीं । मातें लक्षिती कांडें तिन्ही ॥
तोचि अर्थ उपसंहारुनी । ग्रंथावसानीं हरि बोले ॥ १६
तें वेदार्थाचें निजसार । माझें गुह्य ज्ञानभांडार ॥
तुज म्यां सांगितलें साचार । पूर्वापर अविरोधें ॥ १७

—एकनाथ

श्रीकृष्णानीं वर्णिलेला हा वेदांचा अभिप्राय ऐकून उद्धवास अतिशय चमत्कार वाटला व आणखी वेदार्थाचें सार ऐकण्याविषयीं उद्धवास जी उत्सुकता झाली तिचें वर्णन नाथानीं फार मनोवेधक रीतीनें केलें आहे. धार

काढणारा प्रथम गाईस पिण्यास वांसरूं सोडितो व त्याच्या तोंडांत पान्हा सुटतांच त्याला आंखडून धरितो, अशा वेळेस दुधाच्या आवडीनें वांसराची जी तळमळ होते तशी उद्धवाची होऊं लागली. किंवा पक्षिणीच्या तोंडांतून चारा घेण्याकरितां पिलें आपल्या चोंची पुढें करितात, तेव्हां त्यांची जी गडबड उडते, तशी स्थिति उद्धवाची झाली. अशी उद्धवाची विलक्षण उत्सुकता पाहून देव सांगतातः—

नाना शास्त्रीं अतिप्रसिद्ध । त्रिकांडीं वाढला जो वेद ॥
तेथील नाना शब्दीं हाचि बोध । जो मी अभेद परमात्मा ॥ १
त्या मातें धरोनि हातीं । त्रिकांडीं चालिल्या श्रुति ॥
त्या श्रुत्यर्थाची उपपत्ती । यथा स्थिति सांगेन ॥ २
मी कर्मादि मध्य अंतीं । मी कर्मकर्ता क्रियाशक्ती ॥
कर्मफलदाता मी श्रीपती । हा इत्यर्थ निश्चितीं कर्मकांडीचा ॥ ३
मंत्रमूर्ति आणि मंत्रार्थ । तेहि मीचि गा निश्चित ॥
पूज्य पूजक पूजा समस्त । मजव्यतिरिक्त अणु नाहीं ॥ ४
देवें देवोचि पूजिजे । देव होवोनि भजिजे ॥
वेदींचें निज बीज माझें । हेंचि आगमीं बोलिजे मुख्यत्वें ॥ ५
मीच देवो मीच भक्तु । पूजोपचार मी समस्तु ॥
मीचि मातें पूजितु । हे इत्थंभूत उपासना ॥ ६
हें उपासनाकांडींचें निजसार । अगम्य शास्त्रींचें गुह्य भांडार ॥
माझ्यानि भक्तीचें वस्तीचें घर । ते हे साचार उपासना ॥ ७
ज्ञानकांड तें अलौकिक । वेद आपला आपण द्योतक ॥
अवघा संसार काल्पनिक । तेथ वेद नियामक कोणे अर्थी ॥ ८
जेथ मुळीं मुख्य अद्वैतता । तेथ कैंचा वक्ता कैंचा श्रोता ॥
कैंचें कर्म कैंचा कर्ता । मी वेदवार्ता ते कैंची ॥ ९
जंव भेदाची सबळ स्थिति । तंव वेदांची थोर ख्याति ॥
भेद आलिया अद्वैतीं ॥ वेद विराला नेति म्हणोनि ॥ १०

जळ-गार जळीं विरे । तेवीं वेद अद्वैतीं मुरे ॥
हें ज्ञानकांड साचोकारें । तुज म्यां खरें सांगीतलें ॥ ११
शुद्धब्रह्म मी हे स्फुरे स्फूर्ती । तेथ ओंकाराची उत्पत्ती ॥
तोही ब्रह्मरूप निश्चितीं । त्यासी ब्रह्म म्हणती एकाक्षर ॥१२
त्या ओंकारापासोनि गहन । श्रुतीशाखा स्वर वर्ण॥
झालें तें ब्रह्मरूप जाण । एवं वेद पूर्ण परब्रह्म॥१३
जेवीं सोन्याचे अळंकार । पाहतां सोनेंचि साचार ॥
तेवीं श्रुतिशाखा वेदविस्तार । तो अवघा ओंकार मद्रूपें १४
तिहीं कांडीं निजसंबंध । पूर्वापर अविरुद्ध ॥
हा वेदार्थ परम शुद्ध । तुज म्यां विशदा बोलिला ॥ १५
या वेदार्थाची निज खूण । हृदयीं भोगितां आपण ॥
होय जीवशिवा समाधान । ऐसें श्रीकृष्ण बोलिला ॥ १६

—**एकनाथ**

हें सार उद्धवानें ऐकिल्याबरोबर वेदार्थांत निमग्न होऊन त्याचें मन स्वानंदांत बुडून गेलें. चित्त आणि चैतन्य यांची मिठी पडली, कंठ सद्गदित होऊन अंगावर रोमांच उभे राहिले. शरीर डोलूं लागलें, नेत्रांतून अश्रु येऊं लागले. व मूर्छा येऊं लागली. अशी स्थिति कांहीं वेळ झाल्यावर उद्धवानें डोळे उघडून पाहिलें तों मुकुट-कुंडलांनीं अलंकृत, घनसांवळी, आपाद वनमाळा शोभत आहे अशी आनंदरूपी श्रीकृष्णमूर्ति दिसली. तेव्हां नाथानीं असें वर्णन केलें आहे:—

सगुण निर्गुण स्वरूपें दोनी । भोगावया आवडी ज्याचे मनीं ॥
तेही स्थितीच्या गुरुदानीं । कृपाळूपणीं समर्थ ॥ १
ते कृष्णकृपेस्तव जाण । फिटले उद्धवाचे दुर्लभपण ॥
सगुण निर्गुण एक कृष्ण । हे खूण संपूर्ण बाणली ॥ २

—**एकनाथ**

आतां महाराष्ट्र साधु कवींच्या दृष्टीनें विचार करा-वयाचा. भागवतांत **श्रीकृष्ण** आणि **उद्धव** यांतील जो संबंध वर्णिला आहे त्यापेक्षां अतिनिकट संबंध **श्रीवि-ठ्ठल** आणि **ना**मदेव यांमधील दर्शविला आहे. **विठ्ठल** **ना**मदेवाबरोबर बोले, खेळे, जेवी–इतकेंच नव्हे तर **ना-**मदेवाचा वियोग **वि**ठोबास असह्य होई. **ना**मदेव व **ज्ञा-**नदेव यांचा एक अपूर्व प्रसंग महीपतीनें वर्णिला आहे, ते वेळीं जीं भाषणें झालीं त्यावरून कर्म, उपासना, ज्ञान या भूमिकांचें स्वरूप विशद होतें. या प्रसंगीं पांडुरंगाचें **ना**मदेवावरील प्रेम व्यक्त होतें. व **ना**मदेवाचे अनुभव उ-त्कृष्ट समजतात. एकदां **ज्ञा**नदेव पंढरीस गेले व **नाम-**देवास म्हणाले कीं तुझ्या संगतीनें सर्व तीर्थें पहावींशीं वाटतात. हें बोलणें ऐकल्याबरोबर **ना**मदेव उद्विग्न झाला.

> ऐसें वचन ऐकून । नामा उद्विग्न झाला मनीं ॥
> म्हणे पंढरिक्षेत्र टाकुनि । तीर्थाटनीं कां जावें ॥ १
> सुधारस लवंडोनि दुरी । कांजी मागावी घरोघरीं ॥
> कीं अमूल्य टाकुनि कस्तुरी । राख पदरीं कां घ्यावी ॥ २
>
> **—महीपति**

असा निश्चय करून **ना**मदेव म्हणाला कीं मी आ-पल्या स्वाधीन नाहीं, माझा ज्यानें आजपर्यंत प्रतिपाल केला त्या **विठ्ठला**च्या आधीन सर्वस्वी आहें, म्हणून आ-पण देवास विचारावें. देवानें जर आज्ञा दिली तर मी ये-ण्यास तयार आहें. मग **ज्ञा**नदेवानें देवाच्या पायावर म-स्तक ठेवून आपला हेतु कळविला, तेव्हां देव हांसून म्हणाले कीं, **ज्ञा**नदेवा, तूं चिद्रूप असून स्फटिकाप्रमाणें निर्मळ आहेस, तूं सर्वसंगविमुक्त असून साक्षात् परमा-त्मस्वरूप आहेस, तेव्हां तुला तीर्थाटन कशास पाहिजे?

चंद्रासि शीतळ उपचार । कासया करावे वारंवार ॥
क्षीरसागरासि पाहुणेर । कवण्या अर्थे करावें ॥ १

—महीपति

ज्ञानदेव म्हणाले कीं आपण म्हणतां तें सत्य आहे, परंतु नामदेवासारखा प्रेमळ भक्त भूमंडळावर नाहीं, यासाठीं त्याच्या संगतीचें सुख अनुभवून देहाचें सार्थक करावेंसें वाटतें. मग देव नामदेवाकडे पाहून बोलला कीं, नामदेवा, मूर्तिमंत परब्रह्म जो ज्ञानेश्वर तोच तुझ्या समागमाची इच्छा करीत आहे, तेव्हां त्यासवें जाऊन तीर्थे वंदून लवकर परत ये. हे जिवलगा, आसनीं, शयनीं, चालतांना माझा विसर पडूं देऊं नको. मजवर लोभ असूं दे. कंठ सद्गदित होऊन देव ज्ञानेश्वरास म्हणाले कीं, तूं सर्वज्ञ आनंदस्वरूप आहेस, तथापि एका गोष्टीची आठवण ठेव. नामदेव माझ्या कृपेनें वाढलेला आहे, त्यावर माझें इतकें प्रेम आहे कीं, एक वेळ रुक्मिणी दूर झाली तरी चालेल, परंतु नाम्याचा वियोग मला अगदीं सहन होत नाहीं. तूं संकट घातलेंस, तेव्हां वचन मोडवत नाहीं. नाम्याप्रमाणें प्रिय वस्तु मला कोणतीहि नाहीं. इतकें बोलून देवानें नामदेवाचा हात ज्ञानेश्वराचे हातांत घालून सांभाळ करण्यास सांगितलें.

नामदेव व ज्ञानदेव गेल्यावर देवाच्या नेत्रांतून अश्रुधारा चालल्या व सर्वांगास घाम आला. ही देवाची स्थिति पाहून रुक्मिणीनें कारण विचारिलें, तेव्हां देव म्हणाले:—

मी अव्यक्त निराकार जाण । भक्तालागीं जाहलों सगुण ॥
माझे भक्तास वैकुंठस्थान । बैसावया निर्मिलें ॥ १
माझिया भाग्याचे वांटेकरी । निजभक्तचि जाण अधिकारी ॥

त्यांचिया जीवींचें झडकरी । मीच एक जाणता ॥ २
अहंता टाकूनि सर्वस्वें । मजसी मीनले समरसें ॥
जेवीं दीपक आणि प्रकाश । अभिन्नपणें असती कीं ॥ ३
ऐसे विज्ञानी जे भक्तराज । नामा तयांचा असे चरणरज ॥
त्याचा वियोग जाहला आज । म्हणून मज दुःख वाटे ॥ ४

—महीपति

इकडे नामदेव व ज्ञानदेव वाट चालत असतां नामदेव फिरून फिरून मागें पाही व विव्हल होई. आई दृष्टीस पडेनाशी झाली म्हणजे जशी बालकाची अवस्था होते, तशी नामदेवाची झाली. हें पाहून ज्ञानदेव म्हणाले कीं तुझ्या हृदयांत साक्षात् सगुण देव असतां कष्टी कां होतोस? आपलें आत्मस्वरूप न जाणून वियोग-दुःखानें कां शिणतोस? नामदेव म्हणाला कीं विटेवर समचरण जोडून जें साक्षात् सगुणब्रह्म उभें आहे, तें मला दाखवा. जगज्जीवन माझी विश्रांति आहे, तो न भेटल्यामुळें माझे प्राण जाऊं पहात आहेत. ज्ञानदेव म्हणाले कीं हे प्रेमळ भक्ता, विठ्ठलाशिवाय रतिभर देखील जागा रिकामी नाहीं, याकरितां भेदभाव सोडून हृदयांतील अद्वैतास ओळख म्हणजे झालें. नामदेव म्हणाला कीं संपूर्ण जगतांत विठ्ठल भरला आहे हें मला खरें वाटत नाहीं. ज्ञानदेव म्हणाले कीं, ज्ञानी लोक ज्याची उपासना करितात तें अक्षर व अव्यक्त परब्रह्म तुझ्या हृदयांत आहेच. नामा म्हणाला कीं, मला सगुण-रूपाशिवाय दुसरें कांहीं आवडत नाहीं, तें पाहिल्याशिवाय, माझ्या डोळ्यांचें पारणें फिटणार नाहीं. हा निर्धार पाहून ज्ञानदेव म्हणाले कीं, तुझा शुद्धभाव अपूर्व आहे,

तरी जेणेंकरून विठ्ठलास आपल्या स्वाधीन केलास तो भक्तिमार्ग मला निवेदन कर. भजन, श्रवण, मनन कशीं करावीं, निदिध्यासन कसें करावें, धृति धारणा कोणती, विश्रांति कशास म्हणावें, हे सविस्तर सांग. या गोष्टी तुला पुसाव्या अशी बहुत दिवस मला उत्कंठा लागली आहे, म्हणून तुला जो अनुभव लाभला आहे तो अवश्य सांगावा. नामदेव म्हणाला कीं, मला शास्त्रव्युत्पत्ति कांहीं-एक नाहीं, म्हणून तर पांडुरंगानें माझा हात तुमच्या हातांत घातला. मी अगदीं नेणता अजाण आहें. तुम्ही सर्वज्ञ असून लहानपणा घेऊन अध्यात्मज्ञान मलाच विचारितां हें काय? ज्ञानदेव म्हणाले कीं, तूं मनांत कांहीं-एक विकल्प आणूं नको. द्वैतभावाची रीत सोडून देऊन आपले अनुभव निर्भीडपणें सांग. हे नामदेवा, तुझें रसाळ बोल समुद्राहून खोल भासतात, तुझ्या वाणीमध्यें स्वानंदाची केवळ भरती दिसते,—असे तुझे बोल ऐकण्यास माझे कान क्षुधातुर झाले आहेत, तर त्यांवर ज्ञानामृताचें सिंचन होऊं दे. तूं सकल विश्रांतीचें अधिष्ठान आहेस, म्हणून तर तुझा समागम केला आहे. नामदेवा, प्रत्यक्ष पांडुरंग तूं स्वाधीन केलास, तेव्हां तुझी भक्ति काय वर्णावी? एक प्रेमरस जर नाहीं तर उदंड ज्ञान असून काय उपयोग? सिंह लहान दिसतो खरा, पण त्याचें शौर्यतेज असें असतें कीं, त्याचे समोर प्रचंड हत्ती उभे देखील राहूं शकत नाहींत. यास्तव तुझें ज्ञान अल्प असें कदापि म्हणूं नये. औषधीचे भारे जमविले, तरी अमृताची सर येईल काय? तेव्हां तुझ्या ज्ञानाची बरोबरी महापंडितांस कशी होईल? याकारितां तुझें प्रेमळ भाषण

ऐकण्यास माझे कान उत्कंठित झाले आहेत, म्हणून मौन सोडून माझे हेतु परिपूर्ण कर. हें ऐकून नामदेव म्हणाला कीं ज्ञानेश्वरा, माझा संपूर्ण अनुभव ऐकावा.

अंगीं असावें वैराग्यबळ । सर्वांभूतीं दया अढळ ॥
मीतूंपणाची खळखळ । प्रपंच तळमळ नसावी ॥ १
ऐसी स्थिति होतांच जाण । तयास म्हणावें शुद्ध भजन ॥
अंगीं जरि हें नसेल चिन्ह । तरी व्यर्थ साधन कासया ॥ २
बाह्यात्कारें केलें नमन । अंतरीं आठविले दोषगुण ॥
जेवीं मक्षिकांसमवेत पक्वान्न । अति आदरें जेविला ॥ ३
उत्तम मध्यम नाठवे जाण । तेंचि जाणावें अखंड नमन ॥
अंतरीं स्वानंदाचें जीवन । नाहीं खंडन तयासी ॥ ४
विश्वीं विश्वंभर व्यापला जाण । निश्चल बोधें स्थिरावें मन ॥
याचि नांवें म्हणिजे ध्यान । आनंदघन अक्षयीं ॥ ५
आतां कैसें करावें श्रवण । स्वामीनीं पुसिलें मजकारण ॥
जेवा नादलुब्ध होऊनि हरिण । जाय विसरून देहभाव ॥ ६
तया रीतीं तल्लीन मन । करूनि ऐकावें हरिकीर्तन ॥
श्रवण भक्ति याजकारण । म्हणती सज्ञान अनुभवी ॥ ७
व्यवहारीं ठेवुनियां चित्त । कृपण जैसा द्रव्य सांचित ॥
त्याच रीतीं विचारी स्वहित । मनन निश्चित या नांव ॥ ८
आतां निदिध्यास तो कैशा रीती । जेवीं परपुरुषीं लावूनि प्रीति ॥
जारिणी मंदिरीं रहाटती । लौकिक स्थिती सारिख्या ॥ ९
कीं धेनु चरत असतां डोंगरीं । परि लक्ष ठेविलें वत्सावरी ॥
कीं मन ठेवून द्रव्यावरी । कृपण बाजारीं हिंडतसे ॥ १०
कीं कुंभ घेऊनि शिरावरी । मोकळ्या हातें चाले नारी ॥
लक्ष ठेवूनि दुडियेवरी । लोकाचारीं बोलत ॥ ११
कीं चित्त ठेवूनि पुष्पावर । मिलिंद आकाशीं देत गुंजार ॥
तेवीं बाह्यात्कारें करूनि संसार । अंतरीं श्रीधर असावा ॥ १२
सर्वभावें विठ्ठल चित्तीं । रूप पाहावें सर्वांभूतीं ॥

रजतम टाकूनि निश्चितीं । सप्रेम चित्तीं असावें ॥ १३
एकांतीं बैसोनि नित्य नेमानें । करावें श्रीहरिचें कीर्तन ॥
याविरहित केलीं जीं साधनें । तीं बंधनें जाणावीं ॥ १४
कायावाचामनोभाव । म्यां सांगितला आपला अनुभव ॥
हेंही वदविता पंढरीराव । रुक्मिणीनाहो श्रीविठ्ठल ॥ १५

—महीपति

यावरून पाहतां निर्गुण ब्रह्माच्या उपासनेपेक्षां सगुण ब्रह्माची उपासना सुलभ असून अधिक प्रिय होते, त्यांतहि बोलत्या चालत्या सगुण ब्रह्माची उपासना अत्यंत चित्ताकर्षक होते, म्हणून भक्तिमार्ग सर्वांस आवडतो.

मोक्षप्राप्ति होण्यास प्रथमतः देहबुद्धीचा नाश, चित्तशुद्धि व वासनाक्षय या गोष्टी अवश्य साध्य करून घेतल्या पाहिजेत. घरदार सोडून अरण्यामध्यें राहिल्यानें ह्या तीन गोष्टी साध्य होतात असें नाहीं. उलटपक्षीं संसारांत राहूनहि त्या साध्य करून घेऊन मोक्ष मिळवितां येतो हें साधुसंतांनीं दाखविलें आहे. बहुतेक सर्व साधूंनीं युक्तियुक्तीनें जनसमाजास स्वहिताच्या खऱ्या मार्गाकडे लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. नाथानीं भागवतांत हीच युक्ति दाखविली आहे. बहिर्मुख इंद्रियें अंतर्मुख करण्याचा योगशास्त्रांत निर्दिष्ट केलेला मार्ग जनसमाजास बिकट वाटतो. भागवतधर्माप्रमाणें इंद्रियांचा बहिःसंचार स्थिर करवत नसला तरी हरकत नाहीं, मात्र तीं बहिश्चर इंद्रियें ईश्वराकडे लावावीं म्हणजे कार्यभाग होतो. हा मार्ग धरिला म्हणजे हळूहळू देहबुद्धि नष्ट होते, मीपणा नाहींसा होतो व चित्तशुद्धि होते. आपण जें जें कर्म करितों तें परमेश्वराकरितां आहे, त्याला अर्पण करावयाचें आहे, घरदार बायका-मुलें हीं सर्व ईश्वरार्पण आहेत.

दारा सुत गृह प्राण । करावे भगवंतासी अर्पण ॥
हे भागवतधर्म पूर्ण । मुख्यत्वें भजन या नांव ॥ १

—एकनाथ

अशी बुद्धि दृढ होत गेली, म्हणजे मन एकाग्र हो-ऊन वासनाक्षय होतो. ईश्वरसेवेंत काळ जाऊं लाग-ला म्हणजे निश्चयेंकरून पापक्षय होतो.

भगवद्गीतेंत भक्तीचें वर्णन येणेंप्रमाणें आढळतें:—

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ १

—भगवद्गीता

म्हणजे, मन आणि बुद्धि केवळ माझ्याच ठिकाणीं असूं दे. असें केलें असतां मत्स्वरूपातें पावशील, यांत संशय नाहीं.

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ॥
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १

—भगवद्गीता

याचा अर्थ असा कीं—माझ्या ठिकाणीं मन व बुद्धि ठेवण्याचा अभ्यास जर होत नसेल, तर श्रवणकीर्त-नादि जीं मदर्थ कर्में त्यांमध्यें एकनिष्ठ हो. श्रवण, की-र्तन इत्यादि रीतीनें भक्ति केली असतां सत्त्वशुद्धि हो-ऊन ज्ञानोत्पत्ति द्वारानें सर्वत्र ब्रह्मभाव बाणून जाईल.

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ १

—भगवद्गीता

म्हणजे, बाह्य विषयासक्ततेमुळें श्रवणादि द्वारा माझी भक्ति होत नसेल, तर मला शरण येऊन विवेकानें सर्व कर्मांपासून होणाऱ्या फलांवर आसक्ति सोडून दे.

या वचनामध्यें भक्तीचे तीन प्रकार वर्णिले आहेत. प्रथम प्रतिमादिकांचे ध्यानाचा अभ्यास करावा; हें जर न घडेल तर श्रवणकीर्तनादि प्रकार करावे; तेहि जर न घडतील तर कर्मफलाची आसक्ति टाकून द्यावी. कर्मफलासक्ति नसणें म्हणजेच सर्वकामत्याग होय, आणि हा उपाय निःसंशय मोक्षकारक होय.

त्याग या संज्ञेमध्यें अपूर्व चमत्कार आहे. याचे अर्थ दोन होतात. एक टाकून देणें किंवा सांडणें व दुसरा, दान. जी वस्तु आपणास अत्यंत प्रिय असते, तिजविषयीं आसक्ति सोडून देऊन ती दुसऱ्यास दान करावी हें तत्त्व निरूपित करण्यांत आर्यतत्त्वज्ञानाची व आर्य धर्माची विलक्षण महती सिद्ध होते. उपास्य देवतांचे नामरूपादि धर्म वर्ज करून त्या केवळ परमात्मारूपसमुद्राच्या लाटा आहेत हें मानून त्या देवतांच्या देवतात्वाचा त्याग करण्यांत धैर्याची पराकाष्ठा करावी लागते.

विषयांची गोडी धरिली तर यातना भोगाव्या लागतात, याकरितां त्यांवर तुटून पडणारीं इंद्रियें आंवरून धरावीं लागतात. इंद्रियें आंवरून धरिलीं व विषय टाकून दिले तरी तीं फिरून फिरून बाधा करितात, यासाठीं हरिभक्ति योजली आहे. इंद्रियांचा आत्म्याशीं संबंध काय आहे हें पुढील वचनावरून ध्यानांत येईल.

आत्मान॑ रथिनं विद्धि शरीर॑ रथमेव तु ॥
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ १
इंद्रियाणि हयानाहुर्विषया॑स्तेषु गोचरान् ॥
आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ २

—कठोपनिषद्

याचा अर्थ असा कीं—प्रवृत्ति किंवा निवृत्ति यांपैकीं कोणत्या तरी एका हेतूकडे जीवात्म्याचा कल असतो. प्रवृत्ति म्हणजे संसार व निवृत्ति म्हणजे मोक्ष. हे हेतु साध्य होण्याकरितां रथाची कल्पना केली आहे. तो रथ शरीर होय, त्याचा धनी जीवात्मा, सारथि बुद्धि, मन लगाम, आणि इंद्रियें हीं घोडे होत. रूपादि जे पांच विषय ते मार्ग होत. शरीर, इंद्रियें, मन इत्यादिकांसहित जो आत्मा त्यास भोक्ता किंवा संसारी म्हणावें. बुद्धिरूप सारथि जर चतुर नसेल तर मनरूपी लगाम नीट खेंचला जात नाहीं आणि इंद्रियरूपी घोडे कह्यांत रहात नाहींत.

भगवद्भक्ति केली असतां विषयासक्ति घडत नाहीं. योग आणि भक्ति या दोहोंमध्ये असा फरक आहे कीं, योगी जीं इंद्रियें केवळ परमात्म्याकडे प्रवृत्त करितात, तींच भक्त श्रीकृष्णाकडे लावितात; योगी जे विषय टाकितात, ते, भक्त कृष्णार्पण करितात. योगी जेव्हां विषयांचा त्याग करितात, तेव्हां त्यांस क्लेश होतात.

> क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥
> अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ १
>
> —भगवद्गीता

परंतु भक्त जेव्हां विषय ईश्वरार्पण करितात तेव्हां त्यांस समाधान वाटतें. दोन्ही ठिकाणीं त्याग समान आहे. परंतु तो अर्थभिन्नत्वानें घडतो. इंद्रियें ईश्वरार्पण कशीं करावीं याविषयीं पुढील वचन प्रसिद्ध आहेः—

> जिव्हे कीर्तय केशवं मुररिपुं चेतो भज श्रीधरं ।
> पाणिद्वंद्व समर्चयाच्युतकथां श्रोत्रद्वय त्वं शृणु ॥

कृष्णं लोकय लोचनद्वय हरेर्गच्छांघ्रियुग्मालयं ।
जिघ्र घ्राण मुकुंदपादतुलसीं मूर्धन्नमाधोक्षजम् ।। १

म्हणजे—हे जिव्हे, तूं केशवाचें कीर्तन कर. हे मना, तूं मुरारि जो श्रीकृष्ण त्याचें चिंतन कर. हे हस्तांनो, तुम्हीं श्रीधराची पूजा करा. कर्णहो, तुम्हीं अच्युतकथा श्रवण करा. नेत्रांनो, कृष्णास अवलोकन करा. हे चरणद्वया, तूं हरिमंदिराप्रत जा. हे घ्राणेंद्रिया, मुकुंदपादसंबंधी तुलसीचें अवघ्राण कर. हे मस्तका, तूं अधोक्षजास नमस्कार कर. या श्लोकांत भागवतधर्मानुसारं कर्मे करण्यासाठीं सर्वेंद्रियांची प्रार्थना केली आहे.

कायेन वाचामनसेंद्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतिस्वभावात् ।।
करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पये तत् ।। १

हरिर्दाता हरिर्भोक्ता हरिरन्नं प्रजापतिः ।।
हरिर्विप्रशरीरस्थो भुंक्ते भोजयते हरिः ।। १
ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्राह्मणा हुतम् ।।
ब्रह्मैव तेन गंतव्य ब्रह्मकर्म समाधिना ।। २

या व्यवहारांतील वचनांमध्यें मन, बुद्धि, इंद्रियें इत्यादिकांकडून होणारे व्यापार परब्रह्मास किंवा श्री कृष्णास अर्पण कसे करावे हें सांगितलें आहे. तसेंच भोक्ता, भोज्य, भोग इत्यादि सर्व त्रिपुटी हरिरूप किंवा ब्रह्मरूप होत. येणेंप्रमाणें मन, बुद्धि, इंद्रियें ईश्वराकडे प्रवृत्त करणें व गृह, सुत, दारा व प्राण यांसुद्धां आपला आत्मा परमेश्वरार्पण करणें हेंच भागवतधर्माचें मुख्य लक्षण एकनाथानीं निरूपित केलें आहे.

तुकाराम-रामदासांच्या कालीं अनेक सत्पुरुष निर्माण झाले. रामेश्वरभट्ट, सेना न्हावी, शेख महंमद,

नारायणबावा, प्रेमाबाई, मोरया गोसावी, जयरामस्वामी केशवस्वामी, रंगनाथस्वामी, आनंदमूर्ति, उद्धवस्वामी, कल्याणस्वामी, वामनपंडित इत्यादि प्रसिद्ध आहेत. तुकाराम पहिल्यानें द्वैतमताचे होते, म्हणजे ईश्वर सर्व जगापासून वेगळा आहे असें त्यांचें मत होतें, परंतु पुढें नामदेवाप्रमाणें गुरूपदेश झाल्यानंतर ते अद्वैती झाले. सर्व ब्रह्मांडास व्यापणारा व अव्यक्त असतांहि भक्तसंरक्षणार्थ व धर्माचें परित्राण करण्याकरितां ईश्वर सगुण अवतार धारण करितो असें ते मानीत. चित्त शुद्ध करून सगुण ईश्वराचें नामस्मरण-ध्यान-भजन करावें म्हणजे मनुष्यास सहज ईश्वराची प्राप्ति होईल असा त्यांचा उपदेश असे.

हेंचि माझें तप हेंचि माझें दान । हेंचि अनुष्ठान नाम तुझें ॥
हेंचि माझें तीर्थ हेंचि माझें व्रत । सत्य हें सुकृत नाम तुझें ॥
हाचि माझा धर्म हेंचि माझें कर्म । हाचि नित्य नेम नाम तुझें॥
हाचि माझा योग हाचि माझा यज्ञ। हेंचि जप ध्यान नाम तुझें ॥
हेंचि माझें ज्ञान श्रवण मनन । हेचि निदिध्यासन नाम तुझें ॥
हाचि कुळाचार हाचि कुलधर्म । हाचि नित्यनेम नाम तुझें ॥
हा माझा आचार हा माझा विचार। हा माझा निर्धार नाम तुझें ॥
तुका म्हणे दुजें सांगायासि नाहीं । नामेंविण कांहीं धनवित्त ॥१

—तुकाराम

येणेंप्रमाणें भगवन्नामस्मरणावर तुकारामाचा फार कटाक्ष असे. तप इत्यादि कर्मांचा भागवतधर्मांत निराळाच अर्थ झाला. सर्वेंद्रियें ईश्वरास अर्पण होऊन अंतर्बाह्य ईश्वरस्वरूप प्रकट होणें हेंच स्नान; दारा, सुत, गृह, प्राण ईश्वरास अर्पण करणें हेंच दान व हाच त्याग; ईश्वरापुढें नम्र होणें हेंच तप; ईश्वरनामसंकीर्तन हेंच

ध्यान; आणि सगुण ईश्वराजवळ असणें हीच मुक्ति—ये णेंप्रमाणें भक्तीचे प्रकार झाले.

तुकारामानीं मानिलेल्या ईश्वराचें स्वरूप

एकमेवाद्वितीयम् —बृहदारण्यक

असें होतें. अंतःकरणांतून भेदबुद्धि म्हणजे परकेपणा नाहींसा झाल्याबरोबर आपणच ईश्वर आहों व नंतर ईश्वराची भक्ति करण्याचें कारणच उरत नाहीं, परंतु अज्ञजनांस मोक्षमार्ग सुलभ होण्यास सगुणब्रह्माच्या भक्तीसारखा सोपा मार्ग नाहीं असें त्यांचें मत होतें.

रामदास हे इतिहासतत्त्व निरूपण करणारे महाराष्ट्रांतील पहिले ग्रंथकार होत. राष्ट्रीय उन्नति होण्याच्या कालांत त्यांचा जन्म झाल्यामुळें भागवतधर्मप्रसारार्थ जसा त्यानीं प्रयत्न केला तसेंच सामाजिक प्रगतीकडेहि त्यांचें पूर्ण लक्ष होतें. लोकांचे समुदाय कसे बनवावे, राष्ट्राच्या कल्याणाकडे त्यांचें लक्ष कसें लावावें, इत्यादि गोष्टी दासबोधांत फार मनोवेधक रीतीनें वर्णिल्या आहेत.

इतर साधुसंतांप्रमाणें रामदास पूर्ण अद्वैती होते, व वेदप्रतिपादित तत्त्वें निरूपित केलेलीं त्यांचे ग्रंथांत सर्वत्र आढळतात.

प्रकटला देव जयाचे अंतरीं । तया नाहीं उरी मीपणाची ॥ १
मीपणाची उरी तूंपणीं भेटतां । आपण पाहतां वाव झाली ॥ २
वाव झाली देव देखतां दाटणी । दास म्हणे वाणी वेडावली ॥ ३

—रामदास

रामदासांच्या मतीं कर्म व ज्ञान यांचा अंतर्भाव उपासनेंत होतो. कर्म, ज्ञान, उपासना, हे ईश्वरप्राप्तीचेच

पण भिन्न मार्ग आहेत. एकामागून एक ते मार्ग अस्तित्वांत आले असें नसून ते सर्व एककालींच होते असें आढळतें. कर्मांतहि भक्ति आहे, कारण भक्तीवांचून केलेलें कर्म निष्फळ होतें. उपासनेंतहि पूजादि कर्में आहेतच. कर्म व उपासना या दोहोंसहि ज्ञानाची अवश्यकता आहे, म्हणजे दोन्ही 'सोऽहं' या भावनेनेंच करावीं लागतात. यावरून पाहतां कर्म, उपासना व ज्ञान हे मार्ग परस्पराशीं मिश्र आहेत व ते अधिकाराप्रमाणें व परिस्थितीप्रमाणें प्रत्येकास उपयुक्त आहेत. सांप्रतकालीं ब्रह्मनिष्ठाप्रमाणें व भगवद्भक्ताप्रमाणें कर्म सोडणें बहुतेकांस इष्ट वाटतें आणि परमहंसाप्रमाणें अन्न, पेय इत्यादिकांचे निर्बंध नकोतसे वाटतात, परंतु ब्रह्मस्थितीची किंवा भक्तीची किंवा आत्मज्ञानाची मात्र वाण रहाते. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, अनेक जन्मींच्या संचितासाठीं स्थूल देहास कर्मानुष्ठानादि दंड अवश्य पाहिजे, लिंगदेहाकरितां उपासना केली पाहिजे व कारणदेहासाठीं स्वरूपज्ञान अवश्यक आहे.

रामदासानीं प्रतिमापूजेचें तत्त्व उत्कृष्ट प्रतिपादिलें आहे. चित्रावरून जशी व्यक्ति ओळखितां येते, तसें प्रतिमांवरून परमात्मा ओळखिला पाहिजे.

थोर लोक मरोनि जाती । त्यांच्या सुरता करोनि पहाति ॥
तैशीच आहे ही गती । उपासनेची ॥ १
नाना देवांच्या नाना प्रतिमा । लोक पूजिती धरूनि प्रेमा ॥
ज्याच्या प्रतिमा तो परमात्मा । कैसा आहे ॥ २
ऐसें ओळखिलें पाहिजे । ओळखोन भजन कीजे ॥
जैसा साहेब नमस्कारिजे । ओळखिल्या उपरी ॥ ३

पूजा घेताति प्रतिमा । अंगा येतो अंतरात्मा ॥
अवतारी तरी निजधामा । येऊनि गेले ॥ ४
परी ते निजरूपें असती । ते निजरूपें जगज्ज्योति ।
सत्त्वगुण तयेस म्हणती । जाणती कळा ॥ ५
तये कळेच्या पोटीं । देव असती कोटयानुकोटी ॥
या अनुभवाच्या गोष्टी । प्रत्ययें पहाव्या ॥ ६
देहपुरामध्यें ईश । म्हणोन तया नांव पुरुष ॥
जगामध्यें जगदीश । तैसा ओळखावा ॥ ७

शिव, विष्णु, शक्ति हीं परमेश्वराचींच सोपाधिक रूपें आहेत. भक्तिमार्गाकडे त्यांना लावणें आहे, व भक्तिमार्गाचें सर्वस्व आत्मज्ञान होय, असें रामदासांचें मत होतें.

या एकंदर विवेचनावरून पाहतां श्रीमत् शंकराचार्य व श्रीमत् विद्यारण्य स्वामी या सर्वज्ञ विभूतींनीं जो ब्रह्मसूत्रांचा अर्थ केला आहे, तो सर्व महाराष्ट्र साधु कवींस व उत्तर हिंदुस्थानांतलि महा साधु तुळशीदास, कबीर, निश्चलदास इत्यादिकांस मान्य असून रामानुजादिकांचीं मतें एकपक्षीय होतीं हें सिद्ध होतें, व प्राचीन कालापासून सांप्रत कालापर्यंत भरतखंडांतील बहुजनसमाजाची एतद्विषयींची प्रवृत्ति कशी आहे हें स्पष्ट दिसतें. याकरितां आर्यांचें पारमार्थिक वतन व भरतखंडाचें लक्षण जी आत्मविद्या तिचें परिशिलन करून सनातन प्रवृत्ति कायम ठेवावी अशी आर्यबांधवांस विनयपूर्वक विनंति आहे. आतां महाराष्ट्र साधु कवींचीं शुद्ध अद्वैतपर कांहीं कवनें देऊन ग्रंथसमाप्ति करितों.

मन हें मुरे । मग जें उरे (धृपद)
तें तूं कां रे सेविसना ॥ १
ज्याच्यान कळे । तें रे नाकळे (धृपद)
अजून डोळे उघडिसना ॥ २
दिसते परी । न येचि हातें ॥ (धृपद)
तें संतांतें पुसेचिना ॥ ३
तेथिल खूण । विरळा जाणे
निवृत्तिप्रसादें ज्ञानदेव बोले ॥ ४

—ज्ञानेश्वर

आर्य लोकांची मन शब्दाची व्याख्या इंग्रजींतील 'mind' या समानार्थक शब्दाहून भिन्न आहे, यामुळें मनोलय याचा अर्थ आधुनिक पंडितांस चांगला समजत नांहीं. इंग्रजींतील mind हा शब्द व्यापक असून त्यामध्यें मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार या चतुष्टयाचा समावेश होतो. मन हें केवळ संकल्पविकल्पात्मक होय. मन लीन झाल्यावर आत्मा प्रकट होतो. पुढील कवनांत तुकारामानें असंप्रज्ञात समाधीचें वर्णन केलें आहे.—

लटिका प्रपंच वांझेची संतति । तत्त्वज्ञा हे भ्रांति बाधूं नेणे ॥ १
सूर्यबिंबीं केवीं अंधारें रिघेल । मृगजलीं तिंबेल नभ काई ॥ २
तैसा दृश्य भास नाढळेचि डोळा । स्वानंदें सोहळा भोगीतसे ॥ ३
भोग भोग्य भोक्ता नाठवेचि कांहीं । चैतन्यविग्रही पूर्णकाम ॥ ४
तुका ब्रह्मानंदीं अहेतूक ब्रह्म । प्रपंचानें नाम न दिसे डोळां ॥ ५

—तुकाराम

धन्य योगी लाभला ऐसा योग । गुरुकृपे लाधला ज्ञानमार्ग ॥ १
निजानंद जडेनि ठेली दृष्टी । विघरतांचि लयासी गेली सृष्टी ॥ २
आपणाहूनि दूरस्थ देखे देहो । सरला मोह मायिक झाला वावो ॥ ३
स्वभावतां कल्पना जेथें उडे । तेथें आधीं आपण ऐसें दाटे ॥ ४
जाणीव तो जाणीव देखे खेळ । अनिर्वाच्या पैं लावूं निज निर्मळ ॥ ५

त्रिपुटि भान हरुनि घे विश्राम । सदोदित अखंड आत्माराम ॥६

—रामदास

भक्तासी भगवद्भजनें । भवसागर मृगजळवत् रे ॥ १
चिद्विलास जग नग हेमीं । वस्तुत्वें भेदातित रे ॥ २
अस्ति भाति प्रियरूप आत्मा । तो नामरूप विरहित रे ॥ ३
जाणुनिया अनुभव ऐसा । हरिभजनीं रत अत्यद्भुत रे ॥ ४
जाळिलें संचित समुळीं । ज्ञानाग्नीमाजी निगुति ॥ ५
क्रियमाण पूर्व प्रवाहें । विधिपूर्वक कर्मे घडति ॥ ६
निर्हेतुक निरहंकारें । ब्रह्मार्पण सहजचि होती ॥ ७
प्रारब्ध कलेवर भोगी । साक्षी हा ईश्वरमूर्ति ॥ ८

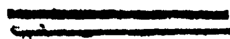
—रंगनाथ

तस्मात् विचार करावा । देव कोण तो ओळखावा ॥
आपला आपण शोध करावा । अंतर्यामीं ॥ १
आत्मा म्हणिजे तो अद्वैत । जेथें नाहीं द्वैताद्वैत ॥
तेथें मीपणाचा हेत । उरेल कैंचा ॥ २
आत्मा पूर्णत्वें पूर्ण । तेथें नाहीं गुणागुण ॥
निखळ निर्गुणीं आपण । कोण कैंचा ॥ ३
निरासितां जीव शिव उपाधी । जीव शिवाचि कैंचे आधीं ॥
स्वरूपीं होतां दृढ बुद्धी । आपण कैंचा ॥ ४

—रामदास

मुळींच तें नाहीं तें नाहीं । अनादिसिद्ध मी पाहीं (धृपद)
माया साच असावी । तरि मग विवेकें निरसावी ॥ १
बंधन मुळिंच असावें । तरि मग मुक्त असें म्हणवावें ॥ २
जरि भवरोगि असावें । तरि मग रामरसायण घ्यावें ॥ ३
निजरंगीं रंगेलों । अपुले उगमिं संगम झालों ॥ ४

—रंगनाथ

भाग दुसरा

प्रकरण १

ईश्वरप्रणीत धर्मग्रंथ

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ॥
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥

आर्यलोकांचा ईश्वरप्रणीत धर्मग्रंथ म्हटला म्हणजे वेद होय. वेद हे अनादि, अनन्त व नित्य आहेत. सृष्टीच्या उत्पत्तीच्या अगोदर वेद निर्माण झाले हें वैदिक धर्माचें मुख्य प्रमेय होय. वेदांमध्यें सर्व विद्या व सर्व ज्ञान मूलरूपानें भरलेलें आहे, व त्यांपासूनच साक्षात् किंवा परंपरेनें सर्व विद्या उत्पन्न झाल्या व वृद्धिंगत पावल्या आहेत. पृथ्वीवरील सर्व पुस्तकांमध्यें जो सत्याचा अंश आहे त्याचा वेदांशींच परंपरेनें संबंध आहे. वेदांतील विद्या परमेश्वरानें दिल्या आहेत, म्हणून त्यांचें अध्ययन अवश्य झालें पाहिजे.

वेद अनन्त आहेत हें तैत्तिरीय ब्राह्मणांतील भरद्वाज ऋषींच्या कथेवरून स्पष्ट होत आहे. या अनन्त वेदांपैकीं जितके उपलब्ध झाले तितके एकत्र करून ऋक्, यजुस्, साम व अथर्व असे चार भाग श्रीमद्व्यासानीं द्वापारयुगाचे अन्तीं व कलियुगाचे आरंभीं केले व शाखोपशाखा, कांडें इत्यादि त्यांचें वर्गीकरणहि केलें. तेणेंकरून कर्म, उपासना व ज्ञान हे वेदांचे अवयव अत्यन्त महत्त्वाचे असून भारतीय आर्यधर्माचा के-

वळ आत्मा होत; तसेंच सर्व उपनिषदांचें सार जी भगवद्गीता तिजमध्यें हेच प्रविभाग असून ते अनुक्रमें त्वंपदार्थ, तत्पदार्थ व त्यांचें ऐक्य यांचे ज्ञापक होत.

ईश्वरापासून वेदांची उत्पत्ति कशी झाली तें पुढील वचनावरून ध्यानांत येईल:—

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे ॥
छंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥

—**पुरुषसूक्त**

याचा अर्थ असा कीं,—त्या सर्वहुत म्हणजे सर्वांस पूज्य अशा पूर्ण पुरुषापासून ऋग्वेद, सामवेद, छंदांसि म्हणजे अथर्ववेद आणि यजुर्वेद हे उत्पन्न झाले. या मंत्रांतील यज्ञ शब्द विष्णूचा वाचक आहे. याविषयीं मुख्य वचन येणेंप्रमाणें:—

यज्ञो वै विष्णुः । —**शतपथ ब्राह्मण**

याचा अर्थ असा:—यज्ञ म्हणजे सर्वव्यापक परमेश्वर होय, कारण " वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं जगत् " अशी विष्णु शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. त्या सर्वव्यापक परमेश्वरापासून सृष्टि उत्पन्न झाली आणि अखिल सृष्टीविषयीं विचार करण्यास समर्थ असा जो मनुष्यप्राणी त्यास सहाय होण्याकरितां वेदहि अगोदर निर्माण झाले. ईश्वरापासून वेद उत्पन्न झाले याबद्दल दुसरीं वचनें येणेंप्रमाणें:—

एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् ।
यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरसः ॥

—**शतपथ ब्राह्मण**

अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् ।
यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरसः ॥

—बृहदारण्यक

शतपथ ब्राह्मणांतील वचनाचा अर्थ असा कीं,— याज्ञवल्क्य ऋषि म्हणतात, "हे मैत्रेयि! त्या मोठ्या परमेश्वरापासून श्वासोच्छ्वासाप्रमाणें सहज असे ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद प्रकट झाले". ज्याप्रमाणें श्वास सहज बाहेर पडून पुनः आंत जातो, तद्वत् परमेश्वरापासून सृष्टीच्या अगोदर हे वेद सहज उत्पन्न होऊन प्रलयकालीं त्याच्यांतच लीन होतात. सृष्टीच्या उत्पत्तीच्या अगोदर वेदांची उत्पत्ति झाली या एका गोष्टीवरून ईश्वराचें मनुष्यमात्रावर किती प्रेम आहे हें व्यक्त होतें. "मननान्मनुष्यः" ही मनुष्य शब्दाची व्युत्पति खरोखर मनोरंजक आहे. विचार करण्यास समर्थ, अर्थात् सृष्टींतील घटनाचातुर्याचा भोक्ता व तन्नियामक शक्तींचा ज्ञाता असा मानवी प्राणी अरण्यांत नेऊन ठेविला व तेथें त्याच्या अन्नपाण्याची व्यवस्था केली, परंतु जर कोणाचाहि शब्द आमरणान्त त्याच्या कानीं पडला नाहीं, तर त्याला कशाचेंहि ज्ञान होणार नाहीं. जर वेदांचा उपदेश जगाच्या आरंभीं झाला नसता, तर सृष्टीच्या आरंभापासून आतांपर्यंत सर्व मनुष्यें पशूसारखींच राहिलीं असतीं. सध्यांचें वाङ्मयात्मक व इतर जें ज्ञान दिसत आहे तें वैदिक ज्ञानाच्या उपदेशाचेंच साक्षात् किंवा परंपरेनें फल होय. ईश्वरानें मनुष्यास मन व बुद्धि दिलीं आहेत हें खरें आहे, तथापि धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे जे चतुर्विध पुरुषार्थ आहेत

त्यांची सिद्धि होणें या दोन शक्तींस वेदावांचून दूरापास्त होय. यावरून वेदांचें महत्त्व सहज ध्यानांत येतें व ईश्वरीय ज्ञानाची आवश्यकता दृष्टीस पडते.

मनुष्याचें नैसर्गिक ज्ञान हें डोळ्याप्रमाणें किंवा कानाप्रमाणें परावलंबी साधन होय. जसें डोळे किंवा कान मनाच्या सहायतेवांचून पाहूं किंवा ऐकूं शकत नाहींत, त्याचप्रमाणें मनुष्यमात्राचें स्वाभाविक ज्ञान वैदिक ज्ञानाच्या साहाय्यावांचून चतुर्विध पुरुषार्थ मिळवूं शकत नाहीं. पंच ज्ञानेंद्रियें मनाच्या साहाय्यावांचून विषयांचें ग्रहण करण्यास असमर्थ कशीं होतात हें पुढील वचनांवरून लक्षांत येईल:—

अन्यत्रमना अभूवं नादर्शम् ।
अन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम् ॥

—बृहदारण्यक

याचा अर्थ असा कीं—चक्षुरिंद्रियांस ग्राह्य असे विषय असून देखील मला ते दिसले नाहींत; कर्णेंद्रियास ऐकण्यास योग्य असे ध्वनि असून देखील ते मला ऐकूं आले नाहींत; कारण माझें मन अन्य व्यापारांमध्यें गुंतलेलें होतें. मन जर जाग्यावर नसेल किंवा उपाधीमुळें व्यापारविमुख झालें असेल, तर ज्ञानेंद्रियें असून नसल्यासारखींच होतात, हा आत्मविद्येंतील सिद्धान्त फारच चित्तवेधक आहे, व यावरून मनाला सहावें ज्ञानसाधनीभूत इंद्रिय म्हणतात. तेव्हां मनाच्या सहायतेशिवाय जशीं ज्ञानेंद्रियें निरुपयोगी होतात, तसेंच परमेश्वरीय ज्ञानावांचून मन, बुद्धि हीं चतुर्विधपुरुषार्थसंपादक होत नाहींत.

ईश्वराजवळ अनन्त विद्या आहेत व त्यां विद्या मनुष्य-मात्राच्या हितासाठीं व स्वतः परमेश्वरासाठीं उपयुक्त होतात. परमेश्वर अत्यंत दयाशील आहे. जसा बाप सदय अंतःकरणानें आपल्या मुलांस उपयुक्त ज्ञानाचा उपदेश करितो, त्याप्रमाणें मनुष्यमात्राच्या हितासाठीं परमेश्वरानें वेदांचा उपदेश केला आहे. वेद जर निर्माण झाले नसते, तर उपरिनिर्दिष्ट पुरुषार्थ साधणें अशक्य होऊन कोणालाहि परमानन्दप्राप्ति झाली नसती. ब्रह्मांडांतील इतर पदार्थांपासून होणारा जो आनंद तो—ब्रह्मविद्येपासून होणाऱ्या आनंदाची यत्किंचित्‌हि बरोबरी करूं शकणार नाहीं. अर्थात् ब्रह्मविद्या ही श्रेष्ठ आहे व ती परमेश्वरानें वेदद्वारा मनुष्यास दिली आहे.

ज्या अर्थीं ईश्वरापासून वेदांची उत्पत्ति झाली व परमेश्वराचें सर्व सामर्थ्य नित्य आहे, त्या अर्थीं वेद हे नित्य म्हणजे त्रिकालाबाधित असून त्यांतील सिद्धान्त सर्वव्यापक आहेत. ज्ञानमय ईश्वरीय वेद नित्य आहेत. ते ज्या पानांवर व ज्या अक्षरांनीं लिहिले असतील तीं जरी नाश पावलीं, तथापि वेदान्तर्गत ज्ञान नाश पावत नाहीं; किंवा पठनपाठन—परंपरा लोपली असतां तें ज्ञान नष्ट होत नाहीं; कारण वेदज्ञान ईश्वरापाशीं सदैव विद्यमान आहे. ईश्वरीय ज्ञान नित्य व अव्यभिचारी असल्यामुळें जसे वेदांतील शब्दार्थसंबंध आज आहेत तसे ते पूर्वीच्या कल्पांत होते व तसेच पुढेंहि रहाणार.

सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।

—पुरुषसूक्त

याचा अर्थ असा कीं—पूर्वीच्या कल्पांमध्यें परमे-

श्वरानें जशी सूर्यचंद्रादिक अखिल सृष्टीची रचना केली होती, तशीच त्यानें या सृष्टीमध्येंहि केली आहे. ईश्वराचें ज्ञान नाश व वृद्धि पावणारें नसल्यामुळें त्याची सृष्टिरूप कृति एकसारखी असते व त्याचें वैदिक ज्ञानहि नेहमीं सारखेंच असतें, म्हणून वेद हे नित्य आहेत. याविषयीं पुढील ब्रह्मसूत्र प्रमाण आहे:—

शास्त्रयोनित्वात् ।

—वेदान्तदर्शन

याचा अर्थ असा कीं—ऋग्वेदादि जे चार वेद आहेत ते सर्व सत्य विद्यांचा प्रकाश सूर्याप्रमाणें करणारे आहेत, म्हणून त्यांचा कर्ता सर्वज्ञ परमेश्वरावांचून दुसरा कोणीहि होऊं शकत नाहीं. व्याकरणादि एकदेशीय शास्त्रें पाणिन्यादि मुनींनीं केलीं, व तसें करणें शक्यहि आहे. कारण कोणताहि जीव संस्कारविशेषानें एकाद्या शास्त्रांत पारंगत होईल, परंतु वेद हे अनन्त विद्यायुक्त असल्यामुळें त्यांचा कर्ता परमेश्वराशिवाय दुसरा कोणीहि नाहीं.—या शांकरभाष्यावरून असें उघड होतें कीं, वेद हे सर्वज्ञईश्वरप्रणीत आहेत, म्हणून ते सर्वार्थज्ञानयुक्त व नित्य आहेत. याविषयीं दुसरें ब्रह्मसूत्र येणेंप्रमाणें:—

अतएव च नित्यत्वम् ।

—वेदान्तदर्शन

याचा अर्थ असा कीं—वेद हे ईश्वरोक्त असल्यामुळें ते स्वत:प्रमाण,: सर्वविद्यायुक्त आणि सर्वकालीं सारखे नित्य आहेत असें मानावें. वेद प्रमाण आहेत हें सिद्ध करण्याकरितां अन्य ग्रंथांचीं प्रमाणें नकोत, का-

रण ते सूर्याप्रमाणें स्वतःप्रमाण आहेत. ज्याप्रमाणें सूर्य स्वयंप्रकाश असल्यामुळें तो जगांतील अणूपासून पर्वतापर्यंत सर्व पदार्थाला प्रकाशित करितो व दर्शवितो, तद्वत् वेद हे स्वयंज्ञानमय असल्यामुळें ते सर्व विद्यांचा प्रकाश करितात असें समजावें. तसेंच युगपरत्वें अथवा प्रलयकालीं वेदांचा लोप झाला असतां त्यांचें पुनरुज्जीवन कसें होतें हें पुढील वचनांत उत्कृष्ट रीतीनें वर्णिलें आहे.

युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ॥
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥

—वेदव्यास

याचा अर्थ असा कीं—युगांच्या अंतीं नानार्थ—वादयुक्त मंत्र-ब्राह्मणांचें अन्तर्धान झालें असतां ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेनें मंत्रद्रष्टे जे ऋषि त्यांस तपःसामर्थ्यामुळें वेदांची प्राप्ति फिरून होते. ऋषि शब्दाची व्युत्पत्ति 'ऋषति वेदं पश्यति' अशी आहे.

ऋषिर्दर्शनात्स्तोमान्ददर्शेति औपमन्यवः ।

—निरुक्त

म्हणजे, मंत्रांचा अर्थ पहाणारे व साक्षात्कार करून घेणारे ऋषि होत. वेदांचा लोप झाला असतां ईश्वराचें समाधिद्वारा ध्यान करून ऋषींस मंत्रानुग्रह प्राप्त होतो व ईश्वरीकृपेनें वेदमंत्रार्थ जाणल्यानें त्यांतील ऋषिगुणांचा प्रकाश होतो.

वरील सोपपत्तिक विवेचनावरून वेद हे अनादि, अनन्त व नित्य आहेत या प्रमेयाबद्दल कोणासहि शंका रहाण्यास जागा नाहीं. वेदांमध्यें सर्व विद्या मूलरूपानें संकलित आहेत व त्या सर्वांत आत्मविद्या ही मुख्य

होय. शिवाय आत्मा केवळ वेदैकमेय होय हें तत्त्व फारच महत्त्वाचें आहे. आत्मा हा पदार्थ असून अतींद्रिय असल्यामुळें त्याच्या प्रमितीस प्रत्यक्ष प्रमाण संभवत नाहीं. तसेंच तर्कशास्त्रांत ज्यास लिंग (हेतु) अशी संज्ञा आहे त्याचा अभाव असल्यामुळें अनुमान प्रमाणासहि जागा रहात नाहीं. लिंग म्हणजे प्रतिज्ञा सिद्ध करण्यास जो हेतु पुढें करितात तोः जसें—

पर्वतो वह्निमान् —**प्रति**
धूमवत्त्वात् —**हेतु**

म्हणजे, पर्वतावर अग्नि आहे, कारण तेथें धूर दिसतो. याठिकाणीं धूमवत्त्व म्हणजे धुराचें अस्तित्व हा जो हेतु त्यास लिंग असें तार्किक म्हणतात. तेव्हां अशा प्रकारचा हेतु आत्मसिद्धीस सांपडत नसल्यामुळें अनुमान प्रमाण येथें लागू पडत नाहीं. त्याप्रमाणेंच सदृश पदार्थ नसल्यामुळें उपमान प्रमाण संभवत नाहीं. म्हणून बाकी राहिलेलें जें शाब्दप्रमाण त्यानेंच आत्मसिद्धि करावी लागते. याविषयीं न्यायसंग्रह येणेंप्रमाणेंः—

रूपलिंगादि राहित्त्यान्नास्य मान्तरयोग्यता ॥
तंत्त्वौपनिषदेत्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेयता ॥

—**वैयासिक न्यायमाला**

याचा अर्थ असा कीं—रूपरसादि नसल्यामुळें प्रत्यक्ष प्रमाण नाहीं, लिंग (हेतु) नसल्यामुळें अनुमिति नाहीं व सादृश्य नाहीं म्हणून उपमा प्रमाणास जागा नाहीं; म्हणून आत्मा हा केवळ वेदैकमेय होय, म्हणजे फक्त वेदांवरून जाणतां येतो.

नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् —***तैत्तिरीय ब्राह्मण***
तंत्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि —**बृहदारण्यक**

म्हणने, वेद न जाणणारास बृहत् असा जो आत्मा त्याचें ज्ञान होत नाहीं, व परब्रह्माचें ज्ञान केवळ उपनिषदांवरूनच होतें.

आतां वेद म्हणजे काय, वेदाचें लक्षण संभवतें किंवा नाहीं, वेदांमध्यें कशाचा अन्तर्भाव होतो याविषयीं विचार करूं. भट्ट यज्ञेश्वरविरचित " आर्यविद्यासुधाकर " नामक ग्रंथांत यासंबंधी पुढील उल्लेख आढळतोः—

वेदो नाम वेद्यन्ते ज्ञाप्यन्ते धर्मार्थकाममोक्षा अनेनेति व्युत्पत्त्या चतुर्वर्गज्ञानसाधनभूतो ग्रंथविशेषः । स च किं लक्षण इति चेत् ' मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेय '-मिति आगमोक्तं तल्लक्षणं वेदितव्यम् । यो हि अव्यभिचरितस्वरवर्णादि पठनपाठन–क्रमागतः सन्सर्वकालं सर्व देशेषु प्रतिशाखमविभागेन वर्तमानः स एको मंत्रराशिः । अपरस्तु विधिनिंदा प्रशंसा संप्रश्नाख्यानभूतः वाक्यनिचयो ब्राह्मणराशिः । अनयोरेक संग्रहो वेद इत्यभिधीयते । वेदनिबंधेषु मंत्रब्राह्मणभागौ परस्परमसंमिश्रावेव प्रायः पठ्येते । क्वचित्तु ब्राह्मणसंमिश्रितोऽपि मंत्रभागः पठितोऽस्ति । एवमुभयात्मको वेदराशिरेकमूल एक कर्मफलो महावृक्षो वरीवर्ति ।

याचा अर्थ असा कीं—धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे जे चार पुरुषार्थ आहेत त्यांचें ज्ञान होण्यास साधनीभूत असा जो ग्रंथ व जेणेंकरून हे पुरुषार्थ उत्कृष्ट रीतीनें समजले जातात त्या शब्दराशीस वेद अशी संज्ञा आहे. मंत्र व ब्राह्मण यांस वेद म्हणावें असें आगमोक्त वेदाचें लक्षण होय. यांपैकीं एकसारखे स्वर व वर्ण ज्यामध्यें आहेत व जो अखिल भरतखंडांत सर्वकाल पठनपाठनक्रमानें सर्व शाखांमध्यें अव्याहत चालला आहे असा एक मंत्ररूप शब्दराशि आहे; व विधि,

निंदा, प्रशंसा, प्रश्न, कथा इत्यादि रूपानें त्या मंत्रांचा विनियोग कसा करावा हें ज्यांत सांगितलें आहे असा बहुतेक उपन्याख्यानात्मक ब्राह्मणरूप दुसरा शब्दराशि आहे; या दोहोंच्या संग्रहास वेद असें म्हणतात. वेद-निबंधांमध्यें वेद व ब्राह्मण निरनिराळे म्हणण्याचा बहुधा सांप्रदाय आहे, क्वचित् दोन्ही मिश्रित म्हणतात. अशा रीतीनें मंत्रब्राह्मणात्मक वेदराशि हा एक महान् वृक्ष पसरलेला आहे आणि त्याचें मूळ एकच असून त्यापासून कर्मफल एकत्र प्राप्त होतें.

निरुक्तकारानीं वेद शब्दाची व्याख्या अनेक रीतीनें केली आहे:—

विदन्ति जानन्ति । विद्यन्ते भवन्ति । विन्दन्ति लभन्ते । विन्दते विचारयन्ति । सर्वे मनुष्याः सर्वाः सत्यविद्याः यैर्येषु वा तथा विद्वांसश्च भवन्ति ते वेदाः ।

याचा अर्थ असा कीं—सर्व मनुष्यें ज्यांच्या साहाय्यानें सर्व सत्यविद्या जाणतात, ज्यांमध्यें विद्वान् होऊं शकतात, ज्यांमुळें सत्यविद्यांचें ज्ञान सर्व मनुष्यें प्राप्त करून घेतात व जेणेंकरून सर्व मनुष्यें सत्यविद्यांविषयीं विचार करण्यास समर्थ होतात—ते वेद होत.

श्रीमद् विद्यारण्य स्वामीनीं या विषयाचा ऊहापोह वेदभाष्यांत व इतर ग्रंथांमध्यें अनेक प्रसंगीं केला आहे. एथें एका गोष्टीचा उल्लेख करणें जरूर आहे. माधवाचार्य किंवा सायणाचार्य किंवा विद्यारण्य स्वामी, कोणतेंहि नामाभिधान असलें, तरी ग्रंथकर्तृत्वासंबंधानें एकाच व्यक्तीचा निर्देश केला जातो असें समजलें पाहिजे. इसवी सनाच्या चवदाव्या शतकांत दक्षिण हिंदुस्तानांत

विजयनगरामध्यें **वीरबुक्क** नांवाचा राजा राज्य करीत होता, व तेथें श्री**माधवाचार्य** प्रधान होते. त्यांचे धाकटे बंधु श्री**सायणाचार्य** महान् पंडित होते व त्यांस चतुर्थाश्रम घेतल्यानंतर **विद्यारण्य** ही पदवी प्राप्त झाली होती. खरोखरच त्यांस 'विद्येचें अरण्य' ही संज्ञा अन्वर्थक होती, कारण प्राचीन ग्रीस देशांतील अत्यंत विश्रुत ग्रंथकार जो ऑरिस्टॉटल त्याप्रमाणें बहुतेक सर्व शास्त्रांवर स्वामीनीं ग्रंथरचना केली आहे. त्यानीं रचिलेल्या ग्रंथांवर वर निर्दिष्ट केलेल्या तीन नांवांपैकीं एक किंवा दोन किंवा तीन हीं नांवें कर्तृत्वासंबंधी आढळतात. अखिल वेदांवरील भाष्यें लिहिण्यास **वीरबुक्क** राजानें **सायणाचार्यांस** जेव्हां अनुज्ञा दिली ते वेळचा उल्लेख पुढील वचनांत आढळून येतो:—

> स प्राह नृपतिं राजन्सायणार्यो ममानुजः ॥
> सर्वं वेत्त्येष वेदानां व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम् ॥ १
> इत्युक्तो माधवार्येण वीरबुक्को महीपतिः ॥
> अन्वशात्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशेन ॥ २
> ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायाति संग्रहात् ॥
> कृपालु माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ३
> ब्राह्मणं कल्पसूत्रे द्वे मीमांसां व्याकृतिं तथा ॥
> उदाहृत्याथ तैः सर्वैर्वेदार्थः स्पष्टमीर्यते ॥ ४
>
> **—वेदार्थप्रकाश**

याचा अर्थ असा कीं—अमात्य **माधवाचार्यांनीं वीरबुक्क** राजास अशी विनंति केली कीं, माझा धाकटा भाऊ **सायणाचार्य** सर्वज्ञ आहे, याकरितां अखिल वेदांवर भाष्यें लिहिण्यास त्यास आज्ञा व्हावी. ही विनंति ऐकून राजानें **सायणाचार्यांस** वेदांचें व्याख्यान करण्यास अनु-

ज्ञा दिली. ब्राह्मण, कल्प, सूत्रें, व्याकरण, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा-इत्यादि ग्रंथांतील उदाहरणें घेऊन वेदांचा अर्थ प्रकाशित करण्यास यानंतर आरंभ झाला.

सकल विद्यायुक्त व अतिगंभीर जे वेद त्यांचें यथार्थ ज्ञान होण्यास काय काय सामग्री पाहिजे हें समजून घेणें इष्ट आहे. प्रथमतः वेदार्थोपकारी असे सहा ग्रंथ अत्यंत महत्त्वाचे असून त्यांस वेदांगें अशी संज्ञा आहे. वैदिक धर्मानुष्ठान केलें असतां सकलपुरुषार्थसिद्धि होते हें तर आर्यधर्माचें मुख्य प्रमेय होय. शिवाय वेदवाक्यांचा गूढार्थ समजेल तरच कर्मकांडाचें व ज्ञानकांडाचें तात्त्विक ज्ञान होऊं शकतें. याकरितां शिक्षा नामक ग्रंथांत वेदार्थास वेदांगांचे उपकारकत्व कसें होतें तें रूपकालंकारानें सिद्ध केलें आहे—

> छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पस्तु पठ्यते ।
> ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ १
> शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं ।
> तस्मात्सांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ २
>
> —शिक्षा

याचा अर्थ असा कीं—वेदपुरुषाचे छंद हे पाय होत, कल्प हे हात, ज्योतिष हे डोळे, निरुक्त हे कान, शिक्षा हें नाक, व व्याकरण हें मुख होय. यासाठीं प्रथम या वेदांगांचें अध्ययन करूनच वेदार्थज्ञानास प्रवृत्त व्हावें. शिवाय याज्ञवल्क्य स्मृतींतील पुढील वचनांत चवदा विद्यास्थानें सांगितलीं आहेत आणि तीं वेदार्थ समजण्यास अत्यंत उपयुक्त आहेतः—

पुराण न्याय मीमांसा धर्मशास्त्रांग मिश्रिताः ॥
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ।

—याज्ञवल्क्य

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरेदिति ॥

—स्मृति

याचा अर्थ असा कीं—अष्टादश पुराणें, न्याय, मीमांसा व धर्मशास्त्र हीं चार उपांगें, शिक्षादि सहा अंगें व चार वेद हीं चवदा विद्यास्थानें धर्माची केवल क्षेत्रभूमी होय. तसेंच वेदार्थ करितांना इतिहासपुराणांचें साहाय्य अवश्य घ्यावें, कारण ज्याचें ज्ञान अल्प आहे असा मनुष्य वेदांचा अर्थ करूं लागला तर हा आपणास मारील कीं काय अशी वेदांस भीति पडते.

वरील याज्ञवल्क्य स्मृतींतील वचनांत न्याय व मीमांसा हे जे शब्द आहेत त्यांचा अर्थ कळणें अवश्य आहे.

न्यायो नाम गौतमेन कणादेन च मुनिना कृतं
प्रमाणैरर्थ परीक्षणोपदेशकं शास्त्रम् ।

—आर्यविद्यासुधाकर

म्हणजे गौतम व कणाद या ऋषींनीं प्रत्यक्ष, अनुमान इत्यादि प्रमाणांनीं अर्थनिर्णयास उपयोगी असें जे शास्त्र रचिलें आहे त्यास न्यायशास्त्र असें म्हणतात. मीमांसा शास्त्राचे दोन भाग आहेत, एक पूर्वमीमांसा व दुसरा उत्तरमीमांसा. कर्मसाधक श्रुतींचा विचाररूप जो भाग त्यातील पूर्वापर विरोध दूर होऊन वास्तवार्थ चिकित्सा व्हावी म्हणून भगवान् जैमिनीनीं द्व शाध्यायांमध्यें जी धर्ममीमांसा केली आहे ती पूर्व-

मीमांसा या नांवानें प्रसिद्ध आहे. तसेंच उपासनाज्ञान-साधक श्रुतींचा विचाररूप जो भाग त्यांतील पूर्वापर विरोध नाहींसा होऊन खऱ्या अर्थाची चिकित्सा व्हावी म्हणून भगवान् व्यासानीं चतुरध्यायामध्यें जी ब्रह्म-मीमांसा रचिली आहे ती उत्तरमीमांसा अथवा वेदान्त या संज्ञेनें प्रसिद्ध आहे.

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायाति संग्रहात् ।
कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तु मुद्यतः ॥ १

म्हणजे, वेदार्थप्रकाश लिहिण्यापूर्वी मनुष्यमात्रा-वर उपकार करण्याकरितां वीरबुक्क राजाच्या आज्ञेनें माधवाचार्यांनीं अगोदर पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा या दोन्ही दर्शनांची संक्षिप्त माहिती व्हावी म्हणून दोन ग्रंथ रचिले; शाबरभाष्य व भाट्टदीपिका यांतील अत्यंत गहन सिद्धान्त सुलभ करण्याकरितां जैमिनीय न्यायमाला हा पद्यरूप ग्रंथ लिहून त्यावर विस्तराख्य गद्यव्याख्या रचिली; तसेंच, उत्तरमीमांसेंतील गूढ विषय स्पष्ट करण्याकरितां श्री भारतीतीर्थ मुनीनीं रचिलेल्या "वैयासिक न्यायमाला" या पद्यरूप ग्रंथावर विस्तराख्य गद्य व्याख्या लिहिली.

एणेंप्रमाणें वेदांगांमध्यें व उपांगांमध्यें अत्यंत निष्णात व सर्वज्ञ पदवीप्रत पावलेले विद्यारण्यस्वामी यानीं वेदार्थनिर्णायक भाष्यें रचिलीं, हें भारतीय आर्यांचें महाभाग्य समजलें पाहिजे. श्रुतींचा अर्थ व तदन्तर्गत सिद्धान्तांचा समन्वय हें कठिण काम श्रीमत् शंकराचार्य व श्रीमत् विद्यारण्य स्वामी या सर्वज्ञ विभू-तींनीं जर केलें नसतें तर जनसमुदायास श्रुतींचें

रहस्य कधींच कळलें नसतें. आचार्यांनीं फक्त प्रस्थान-त्रयीवरच भाष्यें लिहिलीं आहेत, तथापि त्यांतील रहस्यांचें ज्ञानविज्ञान संपादन करून स्वामींनीं अखिल वेदांवर भाष्यें रचिलीं व प्रसंगोपात्त अनेक महत्त्वाचे विषयांवर सुबोध निबंध लिहिले. स्वामींनीं वेद-भाष्य केवळ टीकात्मक न लिहितां अनेक प्रसंगीं विविध वैदिक प्रमेयें सामान्य बुद्धीमध्यें आरूढ होतील असाहि त्यानीं प्रयत्न केला आहे. ऋग्वेद, तैत्तिरीय-संहिता, तैत्तिरीय आरण्यकें—इत्यादिकांवरील भाष्यांचे आरंभीं उपोद्घातरूप विस्तीर्ण व प्रगल्भ असे निबंध स्वामींनीं जोडले आहेत. शिवाय जैमिनीय व वैयासिक अधिकरणमालेमध्यें जे सिद्धांत प्रतिपादन केले आहेत ते ब्रह्मसूत्रें, धर्मसूत्रें, उपनिषद्वाक्यें इत्यादिकांशीं कसे जुळतात हें स्वामींनीं उत्तरकांडावरील भाष्यामध्यें उत्कृष्ट रीतीनें विशद केलें आहे. तसेंच श्रुति, युक्ति व अनुभव या तिन्ही प्रकारांनीं विषय सिद्ध करण्याची जी आचार्यांची महनीय विवेचनपद्धति तिचाच अवलंब स्वामींनीं सर्वत्र केला आहे, व एकंदर संस्कृत वाङ्मयावर हा त्यांचा मोठा उपकार मानिला पाहिजे.—तेव्हां वेद म्हणजे काय, वेदाचें लक्षण संभवतें किंवा नाहीं, वेदामध्यें कशाचा अन्तर्भाव होतो—इत्यादि पूर्वोक्त प्रश्नांचा उलगडा स्वामींनीं कसा केला आहे याचे निरूपणास आरंभ करितों.

प्रथमतः स्वामींनीं लक्षणापासून (Definition) काय फायदा होतो हें उत्कृष्ट रीतीनें विशद केलें आहे.

ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः ॥
लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपाश्चितः ॥ १

—पूर्वाचार्याः

याचा अर्थ असा कीं—प्रत्येक वस्तूचें पृथक् पृथक् ज्ञान करून घेऊं लागलें तर त्याचा अन्त ऋषींसहि लागत नाहीं, परंतु लक्षणयुक्त वस्तूचें ज्ञान झालें म्हणजे सर्व वस्तु जाणल्या जातात. (Definition) लक्षण आणि (Division) वर्गीकरण हे दोन विषय यूरोपीय तर्कशास्त्रामध्येंहि प्रमुखत्वानें गणिले जातात. यौगिक (Connotative) व स्वरूप (Denotative) असे लक्षणाचे दोन भेद आहेत. वेदाचें यौगिक लक्षण स्वामींनीं एणेंप्रमाणें दिलें आहे:-

इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकं उपायं यो ग्रंथो वेदयति स वेदः ।

—वेदार्थप्रकाश

याचा अर्थ असा कीं—इष्ट वस्तूची प्राप्ति व अनिष्ट वस्तूचा त्याग हे दोन हेतू साध्य होण्याकरितां जो ग्रंथ अलौकिक उपाय शिकवितो तो वेद होय. एथें अलौकिक पदानें प्रत्यक्ष व अनुमिति या दोन प्रमाणांची व्यावृत्ति होते:—

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ॥
एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥ १

—वेदार्थप्रकाश

याचा अर्थ असा कीं—प्रत्यक्ष व अनुमान या दोन्ही प्रमाणांनीं जो उपाय कळत नाहीं तो वेदापासून समजतो, आणि तेणेंकरून वेदाचें वेदत्व सिद्ध होतें. हें

यौगिक (Connotative) लक्षण देऊन वेदाचें स्वरूप (Denotative) लक्षण येणेंप्रमाणें प्रतिपादन केलें आहे.

मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनाम धेयम् ।

—कात्यायन

म्हणजे, मंत्र व ब्राह्मण यांस वेद अशी संज्ञा आहे. मंत्र व ब्राह्मण हे जे वेदांचे दोन भाग त्यांचीं लक्षणें भगवान् जैमिनी यानीं पुढील सूत्रांत दिलीं आहेतः—

तच्चोदकेषु मंत्राख्या । शेषे ब्राह्मणशब्दः ।

—पूर्वमीमांसादर्शन

म्हणजे वेदांपैकीं ज्या अभिधायक वाक्यांचें मंत्र असें समाख्यान सांप्रदायिकांनीं केलें आहे त्यांस मंत्र असें म्हणतात, आणि याहून व्यतिरिक्त असा जो वेद-भाग त्यास ब्राह्मण असें म्हणावें. याविषयीं माधवाचार्य-विरचित न्यायमालेमध्यें पुढील वचनें आढळतात—

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ॥
तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मंत्र शब्दं प्रयुंजते ॥ १
मंत्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मंत्रतः ॥
अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥ २

—जैमिनीय न्यायमाला

याचा अर्थ असा कीं—याज्ञिक लोक ज्या अभि-धायक वाक्यांचें मंत्र असें समाख्यान करितात ते मंत्र होत. मंत्र व ब्राह्मण असे वेदाचे दोन भाग होतात, तेव्हां मंत्र खेरिजकरून जो वेदभाग उरतो त्यास ब्रा-ह्मण असें म्हणावें. सांप्रदायिक व याज्ञिक लोक ज्यास मंत्र म्हणतात तो मंत्र व त्या व्यतिरिक्त जो वेदभाग तो ब्राह्मण अशीं मंत्रब्राह्मणांचीं लक्षणें प्राचीन भार-तीय आर्य पंडितांनीं, पूर्वीं जीं वेदांगोपांगादि चतुर्दश

विद्यास्थानें सांगितलीं आहेत त्यांस अनुसरूनच केलीं आहेत. याकरितां आधुनिक यूरोपीय व भारतीय विद्वानांनीं वेदांविषयीं ज्या नानाप्रकारच्या कल्पना काढिल्या आहेत त्या सर्वथैव त्याज्य होत.

आतां तैत्तिरीयारण्यकांतील द्वितीय प्रपाठकामध्यें नवव्या अनुवाकांत पुढील वचन आढळतें:—

यद् ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्गाथा नाराश-ँसीर्मेदाहुत यो देवानामभवन्।

याचा अर्थ असा कीं—ब्रह्मयज्ञाचेवेळीं ब्राह्मण, इतिहास, पुराणें, कल्प, गाथा, व नाराशंसी यांचें पठण केलें असतां देवांना तीं मांसाहुतीप्रमाणें होतात. या वचनामध्यें ब्राह्मण, इतिहास, पुराण, कल्प, गाथा व नाराशंसी यांचा स्वतंत्र रीतीनें उल्लेख केला असल्यामुळें इतिहासादिक भाग ब्राह्मणाहून निराळे मानावयाचे किंवा नाहीं अशी शंका उत्पन्न होते. त्याचें समाधान स्वामीनीं एणेंप्रमाणें केलें आहे—

मैवम्। विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणा
न्यवांतर भेदानामेव इतिहासादीनां पृथगभिधानात्।

—वेदार्थप्रकाश

याचा अर्थ असा कीं—ही शंका बरोबर नाहीं. कारण, इतिहास, पुराण, कल्प, गाथा व नाराशंसी हे ब्राह्मणाचेच अवान्तर भेद आहेत आणि ज्या अर्थीं त्यांचा पृथक् उपन्यास केला आहे, त्या अर्थीं एथें विप्रपरिव्राजक न्यायाचा उपयोग केला पाहिजे. म्हणजे, विप्रांस या पङ्क्तींत बसवा आणि परिव्राजकांस दुसऱ्या पङ्क्तींत बसवा—असें म्हटल्यानें परिव्राजक हे ब्राह्मण नव्हत